

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра теоретичної психології

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АГРЕСІЇ З САМООЦІНКОЮ
У ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти
освітнього ступеня «бакалавр»

Юлії ОЛІЙНИК

4 курсу, денної форми навчання
спеціальність 053 «Психологія»
ОПП «Психологія»

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, доцент
Галина ЛЯЛЮК

Рецензент:

доктор психологічних наук, доцент
Євген КАРПЕНКО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

« 1 » травня 2023 р., протокол № 11

завідувач кафедри теоретичної психології

доктор психологічних наук, професор

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів

2023

Олійник Юлія. Кваліфікаційна робота. Взаємозв'язок агресії з самооцінкою у осіб юнацького віку.

У роботі розкрито сутність поняття агресії та самооцінки особистості, а також висвітлено особливості агресії та самооцінки в юнацькому віці. З'ясовано, що зміст понять «агресія» та «агресивність», виокремлено конструктивну та деструктивну агресію. Представлено опис емпіричних вітчизняних досліджень агресії та самооцінки в юнацькому віці. Емпірично досліджено відмінності у показниках різних видів агресії та самооцінки в осіб з низьким та високим рівнем агресивності. Виявлено взаємозв'язки у групі з низьким рівнем агресивності між самооцінкою та непрямую агресією, почуттям провини та індексом агресивності; у групі з високим рівнем агресивності між самооцінкою та фізичною агресією, роздратуванням, почуттям провини та індексом агресивності.

Ключові слова: *агресія, агресивність, індекс агресії, індекс ворожості, самооцінка, юнацький вік.*

Oliinyk Yulia. Qualification work. The relationship between aggression and self-esteem in adolescents.

The work reveals the essence of the concept of aggression and self-esteem of the individual, as well as highlights the peculiarities of aggression and self-esteem in youth. It was found that the concepts of "aggression" and "aggressiveness" are distinguished, constructive and destructive aggression are distinguished. A description of empirical domestic research on aggression and self-esteem in youth is presented. Differences in indicators of various types of aggression and self-esteem in persons with a low and high level of aggressiveness were empirically investigated. Interrelationships were found in the group with a low level of aggressiveness between self-esteem and indirect aggression, guilt and the index of aggressiveness; in the high aggressiveness group between self-esteem and physical aggression, irritability, guilt, and aggression index.

Key words: *aggression, aggressiveness, index of aggression, index of hostility, self-esteem, youth.*

Зміст

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСІЇ ТА САМООЦІНКИ ОСОБИСТОСТІ	7
1.1. 7	
1.2. 15	
1.3. 22	
Висновки до розділу 1	26
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АГРЕСІЇ ТА САМООЦІНКИ В ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ	28
2.1. Організація дослідження, обґрунтування методик.	28
2.2. Аналіз прояву агресії та самооцінки в юнацькому віці	35
2.3. Аналіз взаємозв'язків агресії та самооцінки в осіб юнацького віку	44
Висновки до розділу 2	49
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	53

ВСТУП

Актуальність дослідження. Більше ніж рік наша країна відстоює свою незалежність на полі бою з російським агресором. Військові дії, знуцання над українськими громадянами представників російської армії, постійні повітряні тривоги, смерті, каліцтва військових та цивільних спричиняють переживання, агресію та злість у населення України, зокрема у молоді. Зараз у світі зростає кількість дій, пов'язаних з насиллям, з вандалізмом, жорстокістю.

Зарубіжними та вітчизняними дослідниками широко розглядалися питання агресії та агресивності. Загальним проблемам агресивності особистості присвятили свої роботи А. Ассінгер, Д. Річардсон, Р. Берон, Е. Еріксон, К. Лоренц, Е. Фромм та багато інших. Проблемам агресії та агресивності присвячували свої дослідження такі українські психологи, як О. Волянська, М. Єрмоленко, М. Зам'ятіна, О. Качмар, В. Крайнюк, Р. Кириченко С. Кравчук, Т. Ломова, О. Онійчук, В. Товт, В. Щербій та ін.

Психологи зазначають, що незалежно від форми прояву агресія є поведінкою, яка спрямовується на принесення шкоди іншій людині. Прояви агресії спричинені як ситуаційними, зовнішніми чинниками, так і особистісними характеристиками людини. До цих особистісних характеристик відноситься самооцінка.

Вчені припускають, що проблеми особистісного розвитку у людини формуються через невідповідну та неадекватну самооцінку. Вважають, що як через занадто низьку, так і через занадто високу самооцінку можуть розвиватися проблеми у сфері психічного здоров'я

Самооцінка стала предметом значної кількості досліджень як у вітчизняній психології, так і у закордонній. Зокрема слід вказати на таких видатних вчених, як Р. Бернс, Н. Бранден, С. Гарсез, А. Елісс, Е. Дінер, М. Дінер, М. Міцеллі, Л. Пепло, К. Роджерс та інші. В українській психології різні аспекти самооцінки досліджують Л. Березовська, Л. Бутузова,

Є. Калюжна, О. Камінська, А. Качинська, Ю. Легенька, С. Мельничук, О. Онійчук, Н. Пасічник, С. Пухно, Н. Сидоренко, Ю. Сидоренко та інші.

Актуальність проблеми, її практична значущість і недостатній рівень розробленості визначили вибір теми кваліфікаційної бакалаврської роботи: «Взаємозв'язок агресії з самооцінкою у осіб юнацького віку».

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка в юнацькому віці.

Предмет дослідження – взаємозв'язок агресії та самооцінки в юнацькому віці.

Мета дослідження полягає у теоретичному та емпіричному дослідженні взаємозв'язку агресії та самооцінки в осіб юнацького віку.

Для досягнення мети дослідження та відповідно до об'єкта та предмета дослідження, поставлено такі завдання:

1. На основі наукових розвідок вчених розкрити сутність агресії та самооцінки особистості.
2. Висвітлити особливості агресії та самооцінки в юнацькому віці.
3. Емпірично дослідити особливості взаємозв'язку агресії та самооцінки в юнацькому віці.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні про те, що агресія та самооцінка в осіб юнацького віку мають прямі та зворотні взаємозалежності.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали гендерні дослідження агресивної поведінки В. Щербій [10], С. Кравчук [33], вікові аспекти агресії О. Волянська [13], М. Єрмоленко [21], О. Качмар [29], О. Онійчук [42], В. Товт [61], агресивність у студентському віці М. Зам'ятіна [23], Р. Кириченко [30], самооцінка студентів Л. Березовська [4], Л. Бутузова, Н. Сидоренко [6], Ю. Легенька [35], Н. Пасічник, Ю. Сидоренко [44], С. Пухно [52], вікові аспекти самооцінки Є. Калюжна [25], С. Мельничук [38], О. Онійчук [42], самоставлення в юнацькому віці О. Камінська [26; 27], А. Качинська [28].

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених у роботі завдань

використано комплекс методів: *оглядово-аналітичний* (огляд та аналіз сучасної зарубіжної та вітчизняної літератури; *оглядово-порівняльний*; *теоретичний* (узагальнення наукових книг, наукових статей, дисертацій та авторефератів щодо агресії та самооцінки в юнацькому віці).

Для проведення емпіричного дослідження: обрано психологічний інструментарій: анкета, методика діагностики показників та форм агресії А.Басса-А.Дарки; тест агресивності (опитувальник Л.Г. Почебут); експрес-діагностика рівня самооцінки; вербальна методика самооцінки особистості.

Для обчислення використано методи математичної статистики: описова статистика, порівняльний аналіз (U-критерій Манна-Уїтні), кореляційний аналіз.

Наукова новизна дослідження полягає у розкритті теоретичних підходів до агресії, агресивності та самооцінки в юнацькому віці, а також у емпіричному дослідженні взаємозв'язків між проявами агресії та самооцінки в осіб юнацького віку.

Теоретична значущість дослідження полягає у тому, що проведено аналіз наукових розвідок щодо проблеми агресії та самооцінки в юнацькому віці.

Практична значущість дослідження полягає у тому, що результати теоретичного аналізу, емпіричного дослідження та зроблені висновки можуть бути використані психологами у процесі колекційної роботи з метою зниження агресії, вміння справлятися з нею, підвищення самооцінки, а також у процесі надання психологічної допомоги юнакам. Результати наукового дослідження можуть бути використані у діяльності психологів-практиків, психологів-науковців, які працюють над проблематикою агресії та самооцінки.

Структура і обсяг роботи. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків до них і загальних висновків, списку використаних джерел, що включає 74 літературні джерела, з них 69 вітчизняні та 5 закордонних. У тексті роботи є 6 рисунків і 3 таблиці. Загальна кількість сторінок 60, з них 52 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСІЇ ТА САМООЦІНКИ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Теоретичний аналіз агресії та агресивної поведінки особистості

Сьогодні агресія займає центральне місце серед проблем сучасних наукових досліджень у психології. У фаховій літературі прийнято розрізняти поняття «агресія» (дія) та «агресивність» (особистісна риса, що виявляється в готовності до проявів агресії у поведінці). Для розгляду проблеми юнацької агресивності необхідно пояснити загальне поняття цього явища, його структуру та природу.

Сьогодні термін «агресія» надзвичайно широко використовується у психології. Переклад терміну «агресія» з латинської означає «напад». Це явище є пов'язаним з негативними емоціями (може з гнівом) і негативними мотиваціями (наприклад, бажанням завдати шкоди іншим), а також негативним ставленням і деструктивними діями, які іноді можуть привести до наслідків, що небажаними.

У психологічній науці агресія розуміється як схильність (прагнення), яка проявляється в реальній або фантастичній поведінці з метою підкорити інших людей або ж домінувати над ними. Агресія в одному випадку може бути позитивною, яка служить інтересам життя, а в іншому негативною, яка має на меті задоволення самого по собі агресивного потягу, який часом не має під собою жодних підстав.

Психологічний словник В. Шапаря містить наступне визначення терміну: «Агресія (від лат. *aggressio* – напад) – індивідуальна чи колективна поведінка або дія, направлена на заподіяння фізичної чи психічної шкоди або навіть на знищення іншої людини чи групи.» [68, 6].

У психологічному словнику В. Войтка зазначено: «*Агресія* – це емоційний стан, що характеризується імпульсивною поведінкою, афективними переживаннями гніву, злості, прагнення заподіяти іншому травму (фізичну чи

моральну). Це вмотивована деструктивна поведінка, яка суперечить нормам і правилам поведінки людей у суспільстві ті завдає шкоди об'єктам нападу» [8, 9].

Сучасна психологія досі не визначилася і немає однозначного визначення такого багатогранного явища, як «агресія». Деякі дослідники вважають агресивність важливою рисою поведінки особистості, що є спрямованою на усунення перешкод на життєвому шляху. Ними можуть виступати як зовнішні предмети, люди, події, так і власні психічні якості. Водночас акцентується увага на адаптивних аспектах агресивних проявів. Інші дослідники вважають його виключно деструктивним явищем і підкреслюють, що агресивність є стійкою характеристикою суб'єкта. У зв'язку з цим розрізняють конструктивну, деструктивну і дефіцитну агресію.

Агресивність у психологічному словнику В. Войтка представлено так: «*Агресивність* – це властивість особистості, яка проявляється у схильності до швидкого розгортання стану агресії.» [8].

Термін «агресія» визначає ситуативну або особисту схильність до деструктивної поведінки. У закордонній психології охарактеризовано стан агресії «як стенічне переживання гніву з втратою самоконтролю» [36].

Психологічний словник В. Шапаря [68, 5] агресивність розглядає як «стійка риса особистості, яка проявляється в готовності до агресивної поведінки. Її рівні визначаються як навчанням у процесі соціалізації, так і орієнтацією на культурні та соціальні норми, найважливішими з яких є норми соціальна відповідальність і норми покарання за акти агресії».

Агресія у різних людей може мати різний ступінь прояву – від майже повної відсутності до крайнього розвитку. Повна відсутність агресії призводить до конформізму, нездатності займати активну життєву позицію. При цьому надмірний розвиток агресії, як і акцентуація, починає впливати на всю особистість, а також визначати весь характер особистості, перетворюючи її в конфліктну, нездатну до соціальної співпраці, а в крайньому прояві є соціальною та клінічною патологією: агресивність втрачає раціонально-

вибіркову спрямованість і стає звичайним способом поведінки, проявляє невинуватену ворожість, злостивість, жорстокість, негативізм.

Зауважимо, що агресивна поведінка може проявлятися прямо і людина не приховує свої агресивні вияви від оточуючих, так і непрямо, коли агресивність приховується під ворожістю чи іронією. Пряма ж агресія проявляється по-різному, починається від вираження погроз на адресу партнера і закінчується прямими агресивними діями. За допомогою непрямої агресії людина створює тиск на «жертву».

У фаховій літературі представлено порівняно велику кількість видів класифікації агресії. Часто виділяють два основних типи агресивної поведінки:

– конструктивна агресія (відкриті прояви агресивних імпульсів, що реалізовані в прийнятній соціально формі, за наявності адекватних навичок поведінки та стереотипів емоційного реагування, відкритості соціального досвіду та можливості саморегуляції та корекції поведінки);

– деструктивна агресія (прямий прояв агресії, пов'язаний з порушенням морально-етичних норм, що містить елементи делінквентної або злочинної поведінки з недостатнім врахуванням вимог дійсності та зниженим емоційним самоконтролем) [68].

Доволі відомою є схема, що запропонована А. Бассом і А. Даркою, що спільною для ряду понять: фізична агресія (напад); непряма агресія (злісні плітки, жарти, спалахи гніву, що проявляються у вигляді крику, топтання тощо); схильність до дратівливості (готовність до появи негативних почуттів при найменшому хвилюванні); негативізм (опозиційна поведінка від прояву пасивного опору до активності у боротьбі); злоба (зздрість і ненависть інших до справжньої та вигаданої інформації); підозрілість, яка варіюється від недовіри та настороженості до переконання, що всі інші завдають або планують шкоду; вербальна агресія (вираження негативних почуттів у вигляді: сварка, крик, крик, а також через прояв словесних відповідей, через погрози, лайку) [62].

Агресивними проявами можуть бути:

- а) засіб досягнення певної мети;
- б) метод психологічного відновлення, заміщення заблокованої потреби;
- в) сама мета;
- г) спосіб задоволення потреби в самореалізації та самоствердженні [62].

Окремі дослідники агресії відзначають, що розуміння агресії вимагає розуміння її мотивації та того, як вона проживається. Однак, за словами Ю. Мединської, правомірність включення її мотиваційних характеристик до терміну «агресія» є сумнівною. Як відомо, будь-яка поведінка людини є мотивованою, але це не дає підстав для спрощеного розуміння всіх можливих причин агресії як єдиної універсальної причини (наприклад, бажання діяти агресивно). Мотив характеризує спонукання і потреби індивіда, а агресія є формою поведінки. Також при визначенні поняття «особистість» основною є категорія «ставлення», а при визначенні поняття «поведінка» – категорія «взаємодія». Таким чином, відсутність абсолютної тотожності особистісних властивостей і особливостей поведінки [37].

Емоційним компонентом агресії є гнів. Гнів є основною та найважливішою людською емоцією. Це викликано сильним обуренням та часто супроводжується втратою самоконтролю. Це переживання гніву спонукає людину до дії. І чи буде ця дія агресивною, буде залежати від низки причин: від індивідуальних особливостей нервової системи та оточення соціуму. Однак, в нашій культурі гнів вважається неадекватною реакцією. Психологи експериментально довели, що постійне придушення та стримування гніву може стати причиною порушення адаптації та привести до різних соматичних захворювань. Тому ми повинні навчити себе і своїх дітей виражати гнів відповідними, не деструктивними способами.

Тому для виживання та успіху необхідний конструктивний тип агресії. Деструктивний, незважаючи на низку негативних якостей, він також іноді може бути необхідним для адаптації та виживання. Саме тому завжди перед батьками стоїть завдання: навчитися розуміти особливості поведінки дітей, зберігати

здорову наполегливість, прагнути досягти мети, спрямовувати енергію дитини на досягнення бажаного результату; або, навпаки, допомогти позбутися непотрібної неприязні до інших і до себе. Ця допомога є необхідною, якщо ми хочемо, щоб діти не ускладнювали своє життя внутрішніми конфліктами, почуттями провини та сорому, поважали себе та інших, брали на себе рівень відповідальності, будували дружні стосунки з іншими і раділи життю.

Агресія є мотивованою деструктивною поведінкою, що суперечить правилам та нормам співіснування людей у соціумі, завдає шкоди об'єктам нападу, завдає фізичної шкоди іншим людям або ж викликає у них психологічний дискомфорт (стани напруги, негативні переживання, страху, депресії тощо) розглядається в роботах Р. Берона, Д. Річардсона, Е. Фромма, Х. Хекхаузена.

Грунтовно поняття «агресія» висвітлено в закордонних дослідженнях, де агресія вважається бажанням, яке проявляється в реальній поведінці або фантазіях з ціллю домінувати над іншими. Зазначене поняття відрізняється від поняття агресивної поведінки, метою якої є завдати шкоди живій істоті, яка цього не бажає лікуватися. Це означає, що агресія означає внутрішній, когнітивний компонент агресивної поведінки. Основними рисами агресивної поведінки є такі ознаки, як прагнення контролювати людей і використовувати їх у своїх цілях; схильність до руйнування; шкодити іншим; схильність до насильства» [11].

Численні вчені намагалися проаналізувати визначення терміну «агресія».

Вивчаючи основні теорії та підходи закордонних та вітчизняних психологів С.Л. Кравчук трактує агресію «як поведінкову реакцію, поведінку, що характеризується увагою до заподіяння шкоди живим і неживим істотам, намагаючись уникнути такого ставлення; як психічний стан, що характеризується когнітивним, емоційним і вольовим компонентами; як властивість особистості, яка як внутрішній потяг до агресивної поведінки є стійкою готовністю діяти агресивно в різних ситуаціях внаслідок агресивного сприйняття та інтерпретації. як зовнішній прояв цих внутрішніх компонентів у

поведінці» [33].

О. Дроздов утверджує, що агресивну поведінку потрібно досліджувати як модельну систему, що має свої закономірності. Агресивна поведінка може відноситися до більш складної системи (соціальної поведінки людини) і розглядатися як вона пов'язана з психофізіологічними, біохімічними, нейрофізіологічними процесами регуляції. і саморегуляція) і зовнішні взаємодії (агресивна поведінка формується та розвивається у взаємодії «особистість – соціальна ситуація»)» [19, 44].

Вчені розкривають різні аспекти агресивності та агресії, тобто як внутрішні агресивні можливості особистості, стійку готовність до агресивних дій і як їх зовнішній прояв. У деяких випадках агресивні дії позначаються як різко образливі й оцінюються позитивно. Крім того, прагнення домогтися свого або мотивація домінування часто супроводжується агресивною поведінкою [19].

Тому агресією називають навмисну деструктивну поведінку, яка завдає шкоди та шкодить іншій людині, а також є проявом активності, прагненням до успіху, зняттям самореалізації, самоствердження та домінування над іншими людьми.

Виділено типи та форми агресії на основі критеріїв типології, обраних даним дослідником. Класифікація залежить від того, яку основу обрав для неї автор, і саме тому існують різні підходи до виділення видів та форм прояву агресії. Так, А. Басс розробив типологію, що складається з трьох шкал в залежності від агресивних дій: фізично-вербальної, активно-пасивної, прямо-непрямої. Поєднання цих типів створює вісім можливих варіантів прояву агресивної поведінки особистості [14].

С. Морозов у своїх дослідженнях запропонував класифікацію агресії за механізмом виникнення, виділяючи «усвідомлену, неусвідомлену, афективну і викликану, пасивну і активну агресію по відношенню до об'єкта впливу, соціальну, пряму і самоорієнтовану агресію за спрямованістю, відповідно маса суб'єкта та об'єкта» проект – індивідуальний, груповий». Також С. Соловйова

виділяє у своїх працях такі типи агресії: «прихована та відкрита; злий і інструментальний; словесні (слова) і фізичні; позакримінальний і внутрішньокримінальний» [11].

С. Соловйова, яка дуже глибоко досліджувала поняття «агресія», детально зробила характеристику видів агресії: «прихована агресія проявляється уві сні, у фантазіях, уві сні, у вигадуванні планів помсти зі сценами насильства, у яких вигаданий злочинець відчуває страждання, а агресія, що є відкритою, безпосередньо проявляється в поведінці; фізична агресія полягає в завданні фізичної шкоди людині або групі людей; вербальна агресія спостерігається у звинуваченнях, образах, докорах, негативних відгуках, критичних зауваженнях та інших способах вираження невдоволення, гніву та ворожості. Агресія, що є мотивованою емоцією гніву, інструментальна агресія спостерігається у випадку, коли агресивна дія є своєрідним інструментом досягнення чогось іншого, безпосередньо не пов'язаного з актом агресії, пряма відкрита агресія реалізується безпосередньо в діях, спрямованих на об'єкт агресії, наприклад, коли скривджена людина відкрито б'є свого нападника. Непряма агресія здійснюється опосередковано по відношенню до об'єкта агресії: наприклад, у формі клевети, анонімності, псування майна, презирства, сарказму. Зміщена агресія не спрямована на безпосередній об'єкт агресії, а реалізується по відношенню до слабшого або більш доступного об'єкта; доброякісна агресія є біологічно адаптивною, сприяє підтримці життя, є відповіддю на загрозу життєво важливим інтересам; злоякісна агресія вважається деструктивною реакцією, не пов'язаною зі збереженням життя; конструктивна агресія визначається як відкритий і прямий вияв агресії в соціально прийнятній формі та з соціально позитивним результатом; деструктивна агресія є відкритим і прямим проявом агресії в соціально неприйнятній формі або із соціально негативним результатом; реактивна агресія – прояв агресивності в спілкуванні, що виникає як типова відповідь на фрустрацію; спонтанна агресія – це неусвідомлена радість, яку відчуває людина, спостерігаючи проблеми в інших; навмисна (навмисна) агресія

проявляється прагненням заподіяти шкоду з усвідомленням наслідків і задоволенням від досягнення мети» [11].

В результаті аналізу психологічної літератури можна дійти висновку, що агресивність часто трактується як риса особистості, що виявляється як готовність до агресивних дій для досягнення своїх цілей та характерний через агресивне сприйняття та інтерпретацію поведінки іншої людини.

У фаховій літературі вказується на біполярність феномену агресії як риси особистості. З одного боку, агресія у формі ворожості може проявлятися в агресивній поведінці. З іншого боку, агресія є динамічною рисою людської активності та адаптивності, вона виступає засобом самозахисту, захисту своїх прав, збереження та автономії особистості.

Агресія також розглядається з точки зору адаптації до життя як центральної функції особистості. На думку Р. Аммона, вона проявляється «в активності, рішучості особистості, в умінні визначати життєві цілі й відстоювати свої ідеї, прагненні панувати і змінювати світ, до творчої самореалізації». [61]

Агресивність іноді розглядається як якість, необхідна для протистояння тиску оточення, стійких традицій, консерватизму оточення, для реалізації своїх конструктивних намірів чи новаторських ідей. Тобто «це одна з необхідних характеристик особистості керівника, полководця, бізнесмена, політика, командира екіпажу, спортсмена» [12]

Агресивність, яка проявляється у ворожості та активному прагненні до наступальних і активних дій, може бути соціально прийнятною та необхідною особистісною характеристикою для адаптації.

Отже, аналіз дослідженої літератури дає змогу розглядати агресивність як соціально необхідну властивість особистості, відсутність якої призводить до пластичності, нездатності особистості в цілому до активної життєвої позиції, відсутності агресивності веде до пасивності, конформізму, конформізму, стирання Я і зниження соціального статусу. Це позитивно спрямована агресія,

яка розвиває в людині наполегливість, ініціативу, підприємливість, допомагає адаптуватися в навколишньому світі.

1.2. Характеристика самооцінки особистості

Розвиток особистості не може бути без включення в діяльність. На різних етапах видами діяльності, що є основними – це гра, навчання та праця. З кожним з них людина набуває соціального досвіду, отримує знання і набуває навичок, характеристик, розвиває здібності, тобто проходить процес становлення її як особистості. І цей процес триває все життя людини. У юнацькому віці розвивається ряд важливих життєвих навичок. Також зазначений віковий період також є важливим з точки зору становлення та формування ставлення до себе та самосвідомості [28]. Як відомо, основною діяльністю особистості на певних вікових етапах є навчальна. Звісно, мова йде не лише про успішність у навчанні, а й про засвоєння знань та соціальних навичок. І те, наскільки успішною буде діяльність для людини, залежить від ряду факторів, одним із яких є самооцінка. Вважають, що адекватна самооцінка має сприяти досягненню успіху, в той же час занадто низька і занадто висока самооцінка стають перешкодою у досягненні результатів у діяльності.

Феномен самооцінки завжди привертав увагу вчених. Значного інтересу викликають деякі роботи закордонних дослідників. Цікавість викликає думка Моріс Розенберг, яким було розроблено відому в закордонному науковому товаристві 10-бальну шкалу самооцінки. У своїх працях [70] науковець задокументував залежність самооцінки підлітків від впливу суспільства. Праці Роберта Корвіна [71] містять результати емпіричного дослідження факторної структури всієї 10-бальної шкали самооцінки Розенберга. Робота американських дослідників Девіда Демо, Стефана Смолла та Річа Савіна-Вільямса розкриває вплив сімейних стосунків на самооцінку підлітків [72]. Вплив батьків на формування адекватної самооцінки підкреслюється в роботі Карла Пікхарда, де підкреслюється проблема підліткового віку та самооцінки, а

також навчанню підлітків підтримки здорової самооцінки[73]. Р.Р. Бауместер, Дж.Д. Кемпбелл, Д.І. Крюгер і К.Д. Оса представили переваги та недоліки людей, що мають високу самооцінку [74].

Розробку проблем самооцінки в юнацькому віці здійснювали також і вітчизняні вчені. О. Френдзюк вважає самооцінку студентської молоді необхідною умовою самореалізації та впевненості у собі, забезпечення конкурентоспроможності випускника на ринку праці [67]. Дослідженням впливу самооцінки на навчальну успішність учня середнього шкільного віку займаються Є. Калюжна та М. Шевергін [25]. Ю. Легенька, Г. Шокалюк розкривають взаємозв'язок самооцінки та мотивації діяльності учнів професійно-технічних навчальних закладів [35]. У своїй дисертації М. Заміщак розкриває необхідність у процесі морального становлення молодших школярів формування не лише самоповаги, а й моральної самооцінки [22]. Дослідженню самооцінки дитини та вплив сім'ї на її формування присвячена публікація О. Столярчук [60]. Взаємозалежності між самооцінкою та рівнем тривожності розглядає також А. Гринечко [16]. На думку Ю. Бабаяна, Н. Тимченко [3] недостатня впевненість у собі (переоцінена, занижена) призводить до комунікативних розладів, перешкоджає розкриттю здібностей і можливостей.

Упевненість у собі прийнято ділити на три рівні: високий, середній, низький. Є методи діагностики, що дозволяють визначити в людини завищену (неадекватно високу), середню (адекватну або нормативну) та занижену (знижену) самооцінку. До речі, перші й останні — це ті, що мають відхилення від норми. Хоча вчені не доходять згоди щодо завищеної самооцінки: одні погоджуються із її розумінням самовпевненості, а інші з її нормативністю. Одні вважають, що завищена самооцінка сприяє досягненню індивідуального успіху, а інші, навпаки, доводять, що вона шкодить особистості. Беручи до уваги думку про те, що самооцінка виникає в результаті порівняння Я-концепції, тобто свого бачення себе і погляду інших, а також порівняння реального Я з ідеальним. Вважається, що завищена самооцінка негативно впливає на

діяльність особистості у тому випадку коли ця особистість нездатна об'єктивно оцінити свої шанси на бажаний результат.

Люди із заниженою самооцінкою болісно реагують на критику, а також мають комплекси. Думка оточуючих часто для них дуже важлива. Адекватна впевненість у собі є основою для формування в особистості впевненості в собі та самооцінки та служить основою для розвитку особистісної самодостатності та компетентності.

Аналізуючи дослідження питання самооцінки у вітчизняній психології, М. Заміщак приходять до висновку, що «... негативна самооцінка (не щодо вже вчиненого, а лише очікуваного вчинку) може призвести до нереалістичного, але потенційного негативний образ, можливість виникнення такого образу себе» [22].

Самовпевненість завжди пов'язана зі ступенем домагань. Так, різниця в рівні домагань і самооцінки спричиняє зростання тривоги, агресії, фрустрації та може стати причиною психосоматичних захворювань [22]. За результатами психологічного експерименту А. Гринечко доводить існування стійкого оберненого зв'язку між рівнем тривожності та самооцінкою, тобто занижена самооцінка часто виступає причиною та приводом виникнення тривожності, хоча певний оптимальний рівень є запорукою досягнення успіху в діяльності [16].

Які ж фактори та чинники впливають на самооцінку? У дослідженні Р. Попелюшко перераховує такі основні чинники впливу на самооцінку людини: спадковість, внутрішньоособистісні конфлікти, настанови батьків, навчання в навчальних закладах [48].

Я-концепція молоді проявляється в особистісному становленні, в такому особистісному утворенні як самооцінка. Вона розвивається та формується через оцінки, що є зовнішніми щодо особистості. Ці оцінки створюють батьки, однолітки та представники референтних груп. Цей складний процес формування оцінки себе у молоді створює значну кількість ускладнень та

труднощів. Прояв труднощів формування самооцінки у більшості випадків проявляється через агресивну поведінку молодих людей.

У сучасній психології дослідження самооцінки входить у більшу конструкцію, що отримала назву «Я-концепція». Дескриптивний компонент «Я-концепції» також називають «образом Я» або ж «картиною Я». Компонент, що є пов'язаним зі ставленням до себе або своїх якостей, називається самооцінкою або ж самоприйняттям.

Формування самооцінки психологи пов'язують із проявом таких почуттів у особистості, як з компетентністю, власною гідністю, впевненістю у собі, з розвитком потреби в нових знаннях. Психологи вважають самооцінку психічною системою, що діє на різних рівнях. Людина виступає для самої себе як особливий об'єкт пізнання. Самопізнання включається в ще більш широкий процес пізнання зовнішнього світу і відбувається в безперервних відносинах людини зі світом.

Впевненість у собі може бути адекватною, завищеною або заниженою. При серйозних відхиленнях від адекватної впевненості в собі людина зазвичай відчуває психологічний дискомфорт і внутрішні конфлікти. При цьому людина часто не усвідомлює справжніх причин цих явищ і шукає причини поза собою [48].

При завищеній самооцінці у людини складається таке уявлення про себе, що в особистості виникає комплекс переваги «я найправильніший» або комплекс «я кращий за всіх»; має ідеалізований образ: про себе, про свої здібності та можливості, про важливість для справи та для оточуючих людей (намагання жити відповідно до цього ідеального «Я» часто призводить до невиправданих претензій до очікування домагань з боку інших людей, тому що, як сказав Ф. Ларошфуко, немає кращого способу потрапити в халепу, ніж вірити собі краще за інших).

При різко заниженій самооцінці людина виявляє невпевненість у собі, є сором'язливою, нерішучою, надмірно обережною; їй найбільш гостро потрібна підтримка і схвалення оточуючих, вона є залежною від них; податливою, легко

піддається впливу інших людей; часто страждає комплексом неповноцінності, намагається самоствердитися, гарячково наздоганяє втрачене, майже завжди доводить всім (і особливо собі) свою значимість; ставить цілі нижчі, ніж особистість може досягти; перебільшує роль проблем у своєму житті; дуже вимоглива до себе та оточуючих, надмірно самокритична, що дуже часто призводить до замкнутості, заздрості, підозрливості, мстивості і навіть жорстокості; людина часто стає нудною, постійно перевіряє оточуючих через дрібницю, спричиняє конфлікти як у родині, так і на роботі; має характерний зовнішній вигляд: голова трохи втягнута в плечі, ходить нерішуче, під час розмови очі часто відводять вбік [47].

На думку психологів адекватність самооцінки визначається співвідношенням двох протилежних психічних процесів в людині:

- когнітивний, сприяє адекватності;
- захисна, що діє в протилежному напрямку до дійсності [47].

Самооцінка учня включає наступні елементи: образ «Я справжній», «Я ідеальний» і результат зіставлення цих образів і порівняння їх із результатом порівняння. Самооцінка виконує регулятивну функцію і є ставленням особистості до результатів зіставлення її образів реального та ідеального «Я» та визначає формування ряду професійно значущих якостей. Крім того, вже став загально визнаним той факт, що несприятлива самооцінка (низька впевненість у собі, страх бути відкинутим) у молодих людей призводить до розладів поведінки, низької самооцінки, активації конформістських реакцій у складних ситуаціях і глибокої зміни сприйняття.

Зміст самооцінки багатогранний. Єдина інтегральна самооцінка особистості формується на основі самооцінок окремих сторін її психічного світу. Форми взаємодії самооцінок можуть бути найрізноманітнішими: єдність, узгодженість, взаємодоповнюваність, але нерідко вони перебувають і в конфліктних взаємозв'язках. Ці зв'язки між окремими самооцінками передують процесу вироблення єдиної самооцінки, супроводжують його і виражаються в постійному пошуку людиною самого себе.

У своїх працях вчені досліджують самооцінку, що є актуальною (тобто те, що вже досягнуто) і самооцінку, що є потенційною (тобто те, на що здатна конкретна людина). Самооцінка на кожному конкретному етапі розвитку особистості, з одного боку, відображає рівень розвитку емоційно-ціннісного ставлення до себе, з іншого боку, включається в процес подальшого формування особистісного ставлення людини.

Оскільки юнацький вік – це є вік студентства, то представимо вітчизняні дослідження самооцінки студентів.

Так, наприклад досліджуючи особистісно-професійну самооцінку студентів педагогічних ВНЗ, Н.Е. Шафажинська встановила, що самооцінка студента в основному визначається успішністю процесу адаптації як до соціальної ролі студента (курси I-II), так і до професійної ролі (курси IV-V). Тому в ході первинної професіоналізації особливої актуальності набуває проблема формування конструктивної самооцінки студентів як майбутніх спеціалістів, особливо тих, до професійних обов'язків яких входить управління людьми [57].

Дослідники Н. Пасічник та Ю. Сидоренко [44] визначили, що для студентів з високою самооцінкою притаманний доволі швидкий темп соціальної та психологічної адаптації. Тобто юнаки з високим рівнем самооцінки швидко пристосовуються до умов освітнього процесу, що є новими для здобувачів вищої освіти. Вміють раціонально співвідносити власні здібності та свої можливості, в той же час критично ставляться до себе, а також до інших людей. У них добре розвинуто вміння контролювати свою діяльність, а також прагматично та аналітично ставляться до своїх невдач та успіхів. Для студентів першого курсу характерна низька самооцінка і тому вони мають труднощі у процесі адаптації до нових умов навчання. У першокурсників занадто критичним та вимогливим є ставлення до себе та інших, вони занадто часто акцентуються на власних помилках та помилках інших. І також мають труднощі у контролі: оскільки вони не вміють здійснювати контроль, то постійно очікують його зі сторони старших.

Авторами [44] визначено студентів-першокурсників, що мають адекватний рівень самооцінки. Здобувачі вищої освіти з об'єктивною самооцінкою добре розуміють свої здібності та свої можливості, свої переваги та свої недоліки. У таких студентів проявляється реалістичність під час оцінки власних умінь, навичок, знань та результатів діяльності. Така самооцінка є в основі для формування завдань, що є складними, цілей, що є глобальними, вміння приймати рішення, що має певний ступінь ризику з приводу здійснення рішень та готовності до відповідальності за їхнє сприйняття. Щодо невдач, то вони не викликають значного негативного переживання у здобувачів вищої освіти. Також визначено взаємозв'язок між рівнем самооцінки та прийняттям себе та прийняттям інших.

Дослідження А. Слободанюк та О. Гречановської [57] показали, що причинами зниження самооцінки студентів закладу вищої освіти є те, що соціальний статус не відповідає фінансовому забезпеченню та оцінці однокласників. Виявлено взаємозв'язок проявів конфліктності та рівнем самооцінки.

Л. Котлова, І. Тичина та Н. Шикирава [32] визначили, що як у дівчат-студентів, так і у хлопців-студентів з високим рівнем самооцінки домінуючими є внутрішні мотиви професійного навчання.

Зараз значна частина студентів одночасно суміщає навчання та роботу, що стало предметом дослідження Л.І. Березовської [4]. Визначаючи самооцінку студентів, що поєднують роботу та навчання, дослідниця встановила, що у них проявляється вищий рівень домагань та самооцінки, а також ці студенти демонструють вищі показники самовпевненості, самоцінності, самоконтролю та нижчі показники внутрішньої конфліктності.

1.3. Прояв агресії та самооінки в юнацькому віці

У сучасних дослідженнях часто вивчається самооінка та агресія в різновіковому розрізі, а найчастіше це у підлітковому та юнацькому віці.

Так, у дослідженнях А. Слободанюк та О. Гречановської [57] визначено взаємозв'язок самооінки та конфліктності (в тому числі і агресивності). Тобто студенти із завищеною самооінкою можуть стати провокаторами конфліктів, в той же час юнаки із заниженою самооінкою можуть ставати жертвами.

М.В. Зам'ятіна зазначає, що певні психологічні особливості особистості можуть провокувати агресивну поведінку. До них відносять недостатній розвиток інтелекту, недостатній рівень розвитку комунікативних навичок, рівень довільності занижений, нижчу самооінку, а також порушення у стосунках зі своїми однолітками [23].

Також автором [23] на основі факторного аналізу визначено психологічної структури агресивності студентів. Для цього було використано емпіричні методики, що досліджують прояв комунікативної толерантності, самооінки особистості, асертивності, рівень тривожності, самоактуалізації особистості. М.В. Зам'ятіна виявила п'ять основних, найбільш вагомих компонентів психологічної структури агресивності. А саме:

1 компонент: досягнення самоактуалізації. Юнаки активно діють з метою досягнення мети; легко встановлюють контакти з оточуючими людьми; мають вміння правильного розподілу свого часу; бажають отримувати нові знання, уміння та навички; мають здібності до створення нового; мають хорошу адаптацію до нових ситуацій; добре сприймають норми та правила суспільства, що існують зараз.

2 компонент: злість та недовіра. Здобувачі вищої освіти мають схильність виявляти негативні емоції до себе та оточуючих людей; є недовірливими, заздрісними; загрозу для себе студенти бачать в діях інших людей.

3 компонент: нестабільний емоційний стан. Студенти багато часу та уваги надають здатності самостійно регулювати свою поведінку, а також нести

відповідальність за неї; виявляється незалежність від оцінок та впливів, що є зовнішніми щодо особистості.

4 компонент: агресія. Досліджувані є неврівноваженими, вони не здатні контролювати та стримувати власні емоції; критику у свою адресу сприймають неадекватно, можуть застосовувати фізичну силу під час конфлікту; проявляють достатньо низький рівень самоконтролю.

5 компонент: невдоволення. Студенти проявляють незадоволеність щодо різноманітних запитань; юнаки погано контролюють свої емоції; виявляється дуже низька здатність самостійно регулювати свою поведінку. А також часто виявляється агресивність [23].

О. Оникійчук, Л. Фальковська [42] досліджували взаємозв'язок між рівнем самооцінки та агресивності у підлітковому віці. Вони виявили, що підлітки з високим рівнем агресивності мають високий рівень самооцінки ($r=0,90$ на рівні 0). В той же час між самооцінкою немає взаємозв'язку та низьким рівнем агресивності, тобто досліджуваним з низьким рівнем самооцінки не завжди притаманний вияв низького рівня агресії. Високий рівень агресивності та низький рівень самооцінки також не є пов'язаним. Також не виявлено взаємозв'язку між високим рівнем роздратування, високим рівнем почуттям провини та високим, низьким рівнем самооцінки у досліджених здобувачів вищої освіти.

М.В. Єрмоленко [21] дослідив особливості самооцінки у підлітковому віці та визначив її вплив на вияви агресивності поведінки у підлітків. Дослідження проведено за емпіричними методиками, що визначають самоставлення особистості, самооцінка та рівень прояву конкретної форми агресії (фізична, вербальна та непрямая агресія, роздратування, образа, підозрілість). За кореляційним аналізом автором виявлено зворотну залежність між самооцінкою та агресією. Так, з підвищенням рівня самооцінки знижується вербальна агресія, роздратування, непрямая агресія та фізична агресія і навпаки. Автором зазначено, що саме тому розвиток адекватної самооцінки є способом запобігання виявам агресії у молодих людей.

Х.О. Лапій та Л.М. Марковець [34] визначили основні форми агресивності студентів (на індивідуальному рівні та на рівні соціальної групи) та їхні особистісні особливості. Емпіричні дані було отримано на основі інструментальних психодіагностичних методик, що визначають самооцінку та різні види агресивності особистості. Авторами визначено таку ієрархію форм агресії: вербальна агресія (30% опитаних), докори сумління, відчуття провини (30%), непряма агресія (15%), дратівливість (10%), підозрілість (10%) та образа (5%). Щодо самооцінки, то 75% мали середній (адекватний) рівень самооцінки та 25% занижений рівень самооцінки. Також дослідники в результаті порівняння показників форм агресивності та рівня самооцінки студентів визначили, що для заниженого рівня самооцінки характерні такі форми агресивності, як докори сумління, відчуття провини, підозрілість та роздратування. Для середнього (адекватного) рівня самооцінки характерні докори сумління, відчуття провини, образа, вербальна та непряма агресія як форми агресивності. Як зазначають автори, така тенденція може свідчити про вияв захисних механізмів у поведінці юнака у тих ситуаціях, що є загрозливими для особистісної автономії. А також дослідники вважають, що відсутність таких форм агресивності як фізична агресія та негативізм є позитивною тенденцією у розвитку самооцінки студентів.

А.С. Петрова [45] дослідила комплекс чинників соціальних страхів студентів різних курсів навчання. Дослідження проведено за психодіагностичними методиками, за якими визначають рівні соціальних страхів, психічних станів (тривожність, фрустрація, агресія, ригідність, самотність, емоційна нестійкість), рівень суб'єктивного відчуття самотності, емоційної нестійкості та рівня самооцінки. Автором визначено динаміку прояву агресії у студентів: високий рівень зафіксовано на кожному курсі у більше, ніж 10% опитаних; найвищий показник у студентів, що навчаються на випускному курсі. Дослідником в даному випадку агресивність розуміється як форма невпевненості у собі, адже особистість, що має певну значущість та соціальний авторитет, повинна бути впевненою у собі. А невпевненість у собі та

агресивність є виявами відсутності соціальної компетентності. Також виявлено автором прямі сильні взаємозв'язки з високим рівнем агресії та низьким рівнем страху неприйняття, страху втрати, страху самотності та комунікації. Низький рівень агресії має сильні прямі взаємозв'язки з середнім рівнем страху невдачі, низьким рівнем страху неприйняття, середнім рівнем страху втрати, низьким рівнем страхом комунікації. Тобто, агресивність на середньому рівні є чинником страху невдачі та страху втрати.

Науковець Р.В. Кириченко [30] дослідив проблеми агресивної поведінки сучасної молоді за такими проявами, як стиль реагування у конфлікті та рівень прояву різних форм агресивності. Автор визначив, що найчастіше використовують стиль компромісу, в той же час 10% опитаних вдаються до конкуренції, що свідчить про певний рівень агресивності у досліджуваних. Найбільше у студентів проявляється вербальна агресія, найменше такі форми агресії, як образа, підозра, фізична агресія та непрямая агресія. Щодо гендерного прояву різних форм агресії, то у хлопців найбільше проявляється фізична агресія та негативізм; найменше – образа, підозра та непрямая агресія. У дівчат більше проявляється образа, вербальна агресія та почуття провини; найменше – так само образа, підозра та фізична агресія.

Також автором [30] визначено, що загалом рівень агресивності у вибірці знаходиться в межах нормального рівня. Загальні показники індексу агресивності є 17,5 балів, індексу ворожості 7,7 балів. Також представлено опис різних шляхів зниження агресії студентів: заходи діагностичного, корекційного, просвітницького та психопрофілактичного спрямування.

Групою дослідників Т. Дерека, В. Лященко, В. Туманова, О. Гацко [17] визначено психологічні особливості студентів закладів освіти. В якості цих особливостей досліджено впевненість у собі, психічні стани (агресивність, тривожність, нейротизм, ригідність) та тип темпераменту. Авторами визначено, рівень впевненості у собі у юнаків є вищим, ніж у дівчат. Щодо агресивності, то так само вона є вищою у студентів-юнаків (19,3 балів), тобто у хлопців емоційність є підвищеною та може привести до виявів неадекватної поведінки,

яка часто є причиною низької успішності. У дівчат, навпаки, низький рівень агресивності (5,7 балів). Ці відмінності авторами визначено на статистично значимому рівні. Схожі дані отримано в дослідженнях О. Грибок [15]: більшість досліджуваних є схильними до агресії, яка має прояв через високого рівня тривожності, що є причиною конфліктності особистості.

Отже, прояви різних форм агресивності мають взаємозалежності з самооцінкою в юнацькому віці.

Висновки до розділу 1

Проведений аналіз теоретичних та прикладних наукових джерел з психології дозволяє нам зробити наступні узагальнення:

Зараз розрізняють поняття «агресія» (дія) та «агресивність» (особистісна риса, що виявляється в готовності до проявів агресії у поведінці).

У фаховій літературі виділяють два основних типи агресивної поведінки: конструктивна агресія та деструктивна агресія.

У сучасних дослідженнях вивчають самооцінку студентської молоді як умову самореалізації та впевненості у собі, взаємозв'язок самооцінки та мотивації діяльності, вплив сім'ї на самооцінку, взаємозалежності між самооцінкою та рівнем тривожності, вплив недостатньої впевненості у собі (переоцінена, занижена) на розвиток комунікативних розладів, що перешкоджає розкриттю здібностей і можливостей, прояв самооцінки та соціальної та психологічної адаптації, визначення адекватного рівня самооцінки, причини зниження самооцінки студентів ЗВО.

У сучасних дослідженнях часто вивчається самооцінка та агресія в різновіковому розрізі, а найчастіше це у підлітковому та юнацькому віці. Так, досліджується взаємозв'язок самооцінки та конфліктності (в тому числі і агресивності), провокування агресивної поведінки через психологічні особливості особистості, психологічна структура агресивності студентів,

основні форми агресивності та особистісні особливості студентів (на індивідуальному рівні та на рівні соціальної групи), чинники соціальних страхів студентів та психічних станів (тривожність, фрустрація, агресія, ригідність, самотність, емоційна нестійкість), рівень суб'єктивного відчуття самотності, емоційної нестійкості та рівня самооцінки, агресивну поведінку за такими проявами, як стиль реагування у конфлікті та рівень прояву різних форм агресивності у сучасної молоді.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АГРЕСІЇ ТА САМООЦІНКИ В ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

2.1. Організація дослідження та обґрунтування методик

У сучасній психологічній літературі описано наукових досліджень, в якій представлено різні аспекти розвідок щодо взаємозв'язку агресії та самооцінки в юнацькому віці. Так, А. Слободанюк та О. Гречановська [57] визначили взаємозв'язок самооцінки та конфліктності, агресивності; М.В. Зам'ятіна [23] дослідила психологічні особливості особистості можуть провокувати агресивну поведінку; О. Оникійчук, Л. Фальковська, М.В. Єрмоленко [42] показали взаємозв'язок між рівнем самооцінки та агресивності, агресивної поведінки у підлітків; Х.О. Лапій та Л.М. Марковець [34] визначили основні форми агресивності студентів (на індивідуальному рівні та на рівні соціальної групи) та їхні особистісні особливості; А.С. Петрова [45] розкриває комплекс чинників соціальних страхів та агресивності у студентів різних курсів навчання; Р.В. Кириченко [30] дослідив проблеми агресивної поведінки сучасної молоді за такими проявами, як стиль реагування у конфлікті та рівень прояву різних форм агресивності; Т. Дерека, В. Лященко, В. Туманова, О. Гацко [17] визначено психологічні особливості (впевненість у собі, психічні стани (агресивність, тривожність, нейротизм, ригідність) та тип темпераменту) студентів закладів освіти. Опираючись на зазначені дослідження було опрацьовано, проаналізовано психодіагностичні методики, що допомагають у визначенні взаємозв'язків між агресією та самооцінкою. Було складено програму емпіричного дослідження, в яку ввійшли інструментальні методики дослідження агресії та самооцінки особистості в юнацькому віці.

Емпіричне дослідження взаємозв'язку агресії та самооцінки в юнацькому віці складалося з таких етапів:

1. У процесі першого етапу на основі проведеного теоретичного аналізу проблеми агресії та самооцінки в юнацькому віці було розроблено

програму емпіричного дослідження взаємозв'язку між зазначеними характеристиками. Ця програма містила розроблену анкету та підібраний психодіагностичний інструментарій дослідження агресивності, видів агресії та самооцінки.

2. Впродовж другого етапу було здійснено опитування представників юнацького віку щодо прояву у них агресивності, видів агресії та рівня самооцінки, а також виявлення взаємозв'язку між ними. Для цього було створено гугл-форми та запропоновано досліджуваним посилання на них, за допомогою яких вони за усною згодою проходили дане опитування. Гугл-форми з опитуванням розсилалися через електронні адреси або меседжери соціальних мереж.

3. Під час третього етапу здійснено обрахування, аналіз та інтерпретацію результатів опитування, що отримано через он-лайн опитування. Далі було зроблено висновки з результатів проведеного емпіричного дослідження та описаних отриманих даних другого розділу та загальних висновків, а також оформлено згідно вимог список використаних джерел та кваліфікаційну бакалаврську роботу.

Базою емпіричного дослідження взаємозв'язку агресії та самооцінки в юнацькому віці виступив Львівський державний університет внутрішніх справ. Вибірку опитування склали студенти, що навчаються на різних курсах спеціальності «Психологія». У дослідженні прийняло участь 50 осіб юнацького віку, з них 25 дівчат та 25 хлопців. Це були досліджувані віком від 18 до 22 років.

При підборі методик ми керувалися такими критеріями:

- Надійність тесту (тобто точність, стійкість тієї ознаки, що діагностується, тривожність та самооцінка,
- Точність,
- Валідність,
- Однозначність.

Методики дослідження взаємозв'язків агресивності та самооцінки в осіб юнацького віку:

- Анкета,
- Опитувальник агресивності та ворожості А.Басса-А.Даркі адаптація О.К. Осницького [39],
- Тест агресивності (опитувальник Л.Г. Почебут) [39],
- Експрес-діагностика рівня самооцінки [51],
- Вербальна методика самооцінки особистості [51].

Представимо опис психодіагностичного інструментарію.

Анкета.

Анкета містила питання, які дозволяють визначити соціально-демографічні характеристики. А саме, вік, курс навчання, наявність друзів, рівень навчальних досягнень, самовизначення в респондентів агресії та самооцінки.

Опитувальник агресивності та ворожості А. Басса-А. Даркі (адаптація О.К. Осницького) [39].

Даний опитувальник побудований на уявленнях А. Басса та А. Даркі про показники та форми агресивної поведінки людини. Авторами було виділено такі види агресивної поведінки:

- Фізична агресія, яка розуміється як застосування фізичної сили щодо іншої людини;
- Вербальна агресія, яка передбачає прояв почуттів, але негативних. Вони проявляються через крик, сварку, верещання. А також можуть через словесні звертання до інших людей через такі форми, як прокляття, погрози, лайки;
- Непряма агресія, яка розглядається через таке розуміння: проти людини непрямо застосовуються жарти, плітки, вибухи безпричинної люті (тупотіння ногами, крик тощо);
- Негативізм розглядається як опанувальна форма поведінки, яка зазвичай є спрямованою проти авторитету та керівників, може

проявлятися через пасивний супротив проти вимог, законів та правил або ж як крайній прояв – активні дії;

- Роздратування – це готовність збуджуватися від найменших дрібниць, виявляти різкість, грубість та запальність;
- Підозрілість – це схильність у людини недовіряти та обережно відноситися до людей через уявлення про те, що оточуючі завдадуть шкоди;
- Образа, яку розуміють як вияв заздрості та ненависті до оточуючих людей, що забарвлені почуттями гніву, невдоволення кимось конкретно або всім, до того ж ці страждання можуть бути і уявні, і справжні;
- Автоагресія або відчуття провини розуміється як ставлення та дії стосовно оточуючих та себе людини на основі переконання, що ініціатор взаємостосунків є поганою людиною та діє погано, безсовісно та зі злості.

Під час роботи з опитувальником потрібно враховувати наступне:

- Опис доволі добре відповідає ситуаціям, коли агресивна риса яскраво виражена;
- При описі окремої риси варто враховувати і вираженість у опитаного і інших рис;
- Не завжди досліджуваних згоджується з отриманими результатами за тестом.

В тесті передбачено 75 ситуацій, на які досліджуваний дає одну із двох відповідей «так» або «ні». За ключем підраховують кількість співпадінь та визначається прояв певного виду агресії: фізична, вербальна, непрямая агресія, негативізм, дратівливість, схильність до підозр, образа, відчуття провини.

Для визначення величини кожного виду агресії сумарні показники за кожною шкалою множать на коефіцієнт. Також визначаються індекс ворожості та індекс агресивності.

Отже, різні види агресії та індекси агресивності та ворожості визначено за опитувальником агресивності та ворожості А. Басса-А. Даркі.

Тест агресивності (опитувальник Л.Г. Почебут) [39].

За зазначеним опитувальником визначається такі форми агресивної поведінки: вербальна, фізична, предметна, емоційна агресія та самоагресія.

Вербальна агресія – це агресія, яку людина вербально висловлює її у ставленні до іншої людини, використовуючи словесні образи.

Фізична агресія – це агресія, яку людина виражає застосовуючи фізичну силу стосовно іншої людини.

Предметна агресія – це агресія, яку людина спрямовує на оточуючі предмети.

Емоційна агресія проявляється через емоційне відчуження під час спілкування з іншим, а також відчуження супроводжується ворожістю, підозрілістю, недоброзичливістю або неприязню стосовно неї.

Самоагресія проявляється через незгоду із собою людини, у людини ослаблені або навіть відсутні механізми психологічного захисту; людина є беззахисною в середовищі, що є агресивним стосовно неї.

Опитувальник складається із 40 тверджень, на які досліджувані дають одну із двох відповідей «так» або «ні». За ключем підраховують кількість співпадінь та визначається прояв певного типу агресії: вербальна, фізична, предметна, емоційна агресії та самоагресія.

Отримані результати шкал співвідносяться з такими рівнями:

Вище 5 балів – високий ступінь агресивності та низький ступінь адаптивності,

Від 3 до 4 балів – середній ступінь,

Від 0 до 2 балів – низький ступінь агресивності та високий ступінь адаптивності.

Загальні результати співвідносяться з такими рівнями:

25 балів і вище – високий ступінь агресивності людини,

Від 11 до 24 балів – середній ступінь,

Від 0 до 10 балів – низький ступінь агресивності.

Отже, тип агресії та загальний показник визначено за опитувальником агресивності та ворожості А. Басса-А. Даркі.

Таким чином, агресивність у досліджуваних визначено за опитувальником агресивності та ворожості А. Басса-А. Даркі, тестом агресивності (опитувальник Л.Г. Почебут).

Опишемо методики дослідження самооцінки осіб юнацького віку.

Експрес-діагностика рівня самооцінки. [51]

Даний тест містить 15 запитань, в яких передбачено опис ситуацій, що дозволяють визначити у досліджуваного рівень самооцінки. На кожне запитання передбачається 5 варіантів відповідей: «дуже часто», «часто», «іноді», «рідко» та «ніколи», яким відповідають бали у порядку спадання. Досліджуваним пропонується дати одну із відповідей.

Підрахунок здійснюється через сумування отриманих відповідей.

Отриманий загальний сумарний бал співвідноситься з рівнями самооцінки:

Від 0 до 10 балів – завищений рівень,

Від 11 до 29 балів – середній, нормативний рівень оцінки своїх можливостей, що є реалістичним,

Більше 29 балів – рівень занижений.

Отже, за експрес-діагностикою рівня самооцінки визначається три рівні самооцінки.

Вербальна методика самооцінки особистості [51]

У даній методиці через складені запитання досліджується рівень самооцінки в досліджуваних.

Даний тест містить 32 запитання, в яких передбачено опис ситуацій, що дозволяють визначити у досліджуваного рівень самооцінки. На кожне запитання передбачається чотири варіанти відповідей: «дуже часто», «часто», «рідко» та «ніколи», яким відповідають бали у порядку спадання. Досліджуваним пропонується дати одну із відповідей.

Підрахунок здійснюється через сумування отриманих відповідей.

Отриманий загальний сумарний бал співвідноситься з рівнями самооцінки:

Від 0 до 23 бали – високий рівень самооцінки, людина впевнена у собі, їй притаманне адекватне реагування на зауваження інших людей та рідко не впевнений у своїх діях.

Від 26 до 45 балів – середній рівень самооцінки, час від часу людина намагається підлаштовувати свою думку до думок інших людей.

Від 46 до 128 балів – рівень самооцінки низький, людина важко сприймає критичні зауваження стосовно себе, чужі думки намагається завжди враховувати.

Отже, за вербальною методикою самооцінки особистості визначається три рівні самооцінки.

Підібрані методики дослідження взаємозв'язку агресивності та самооцінки в юнаків є валідними, надійними та широко вживаними.

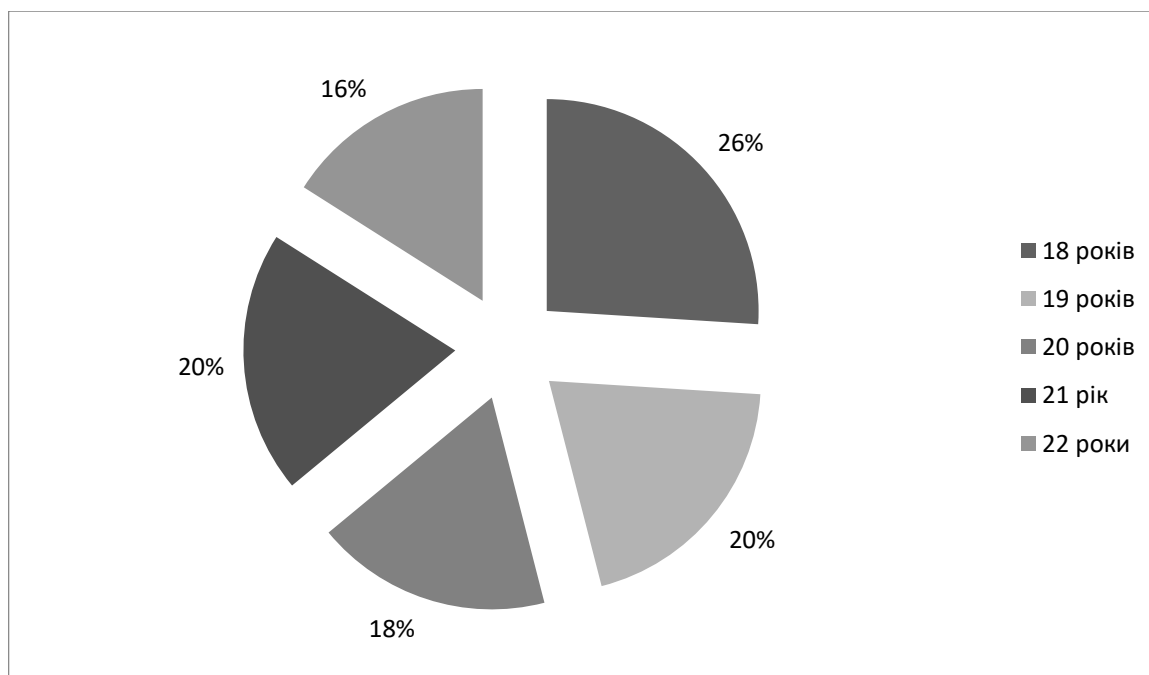
Опитування взаємовпливу агресії та самооцінки в осіб юнацького віку здійснено через мережу Інтернет за допомогою гул-форм. Згоду для проходження опитування отримано усно, далі респондентам було надіслано через електронну пошту або через меседжери соціальних мереж гул-форми з опитуванням.

Для обробки, аналізу отриманих даних застосовано програму Excel та SPSS. Використано такі статистичні методи аналізу як описова статистика, порівняльний аналіз та кореляційний аналіз.

2.2. Аналіз прояву агресії та самооцінки в юнацькому віці

Почнемо аналіз отриманих результатів дослідження з опису вибірки. Як вже зазначено в опитуванні взяли участь студенти Львівського державного університету внутрішніх справ в кількості 50 осіб, з них 25 дівчат та 25 хлопців.

Це були досліджувані віком від 18 до 22 років. Віковий розподіл вибірки представлено на рисунку 2.1.

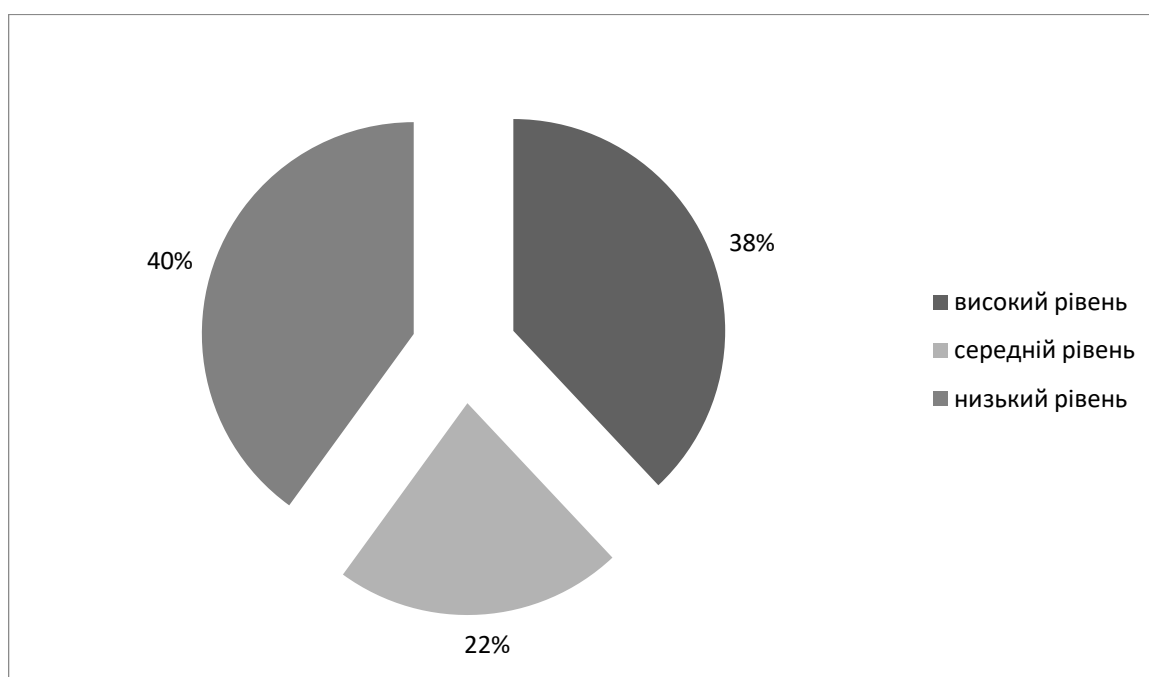
Рис. 2.1. Віковий розподіл вибірки.

Як зазначено на рисунку 2.1 вибірку склало 26% віком 18 років, 20% - 19 років, 18% - 20 років, 20% - 21 рік, 16% - 22 роки. Отже, вибірка досліджуваних є рівномірно розподіленою.

Щодо спеціальностей, то це були студенти різних факультетів та напрямів підготовки, спеціальностей.

Насамперед представимо результати опитування за розподілом цілої групи за показниками агресії за тестом агресивності (опитувальник Л.Г. Почебут). За ним ми визначаємо три рівні агресивності: високий, середній та низький, де 25 балів і вище – високий ступінь агресивності, від 11 до 24 балів – середній ступінь, від 0 до 10 балів – низький ступінь агресивності.

Результати зображено на рисунку 2.2.

Рис. 2.2. Розподіл групи за показником агресивність

Як зазначено на рис. 2.2 серед опитаних 38% досліджуваних виявляють високий рівень тривожності, 22% - середній рівень та 40% осіб – демонструють низький рівень агресивності.

Отже, у вибірці рівна кількість опитаних з високим та низьким рівнем агресивності, що стало підставою для поділу групи.

За отриманими даними опитування юнаків розділено на дві групи, де 1 група – це досліджувані, в яких виявлено низький рівень агресивності та 2 група – досліджувані, в яких виявлено підвищений рівень агресивності. Прояв ворожості проаналізовано та проінтерпретовано у порівнянні груп.

Далі представимо результати прояву агресії за опитувальником агресивності та ворожості А. Басса-А. Даркі (адаптація О.К. Осницького).

Результати проявів різних видів агресії за опитувальником агресивності та ворожості А. Басса-А. Даркі (адаптація О.К. Осницького) представлено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

**Порівняння показників проявів агресії за опитувальником
агресивності та ворожості А. Басса-А. Даркі**

		фізична агресія	непрям а агресія	роздратування	негативізм	оброза	підозрлість	почуття провини	вербальна агресія	індекс агресивності	індекс ворожості
1 гр уп а	<i>M</i>	4,32	2,80	2,80	2,28	1,88	2,48	4,12	4,24	11,28	4,68
	σ	2,21	1,44	,96	1,02	1,30	1,53	2,20	1,51	3,29	2,08
	<i>Me</i>	3	2	3	2	1	2	4	4	11	5
	<i>Mo</i>	3	4	2	3	1	1	4	4	9	6
2 гр уп а	<i>M</i>	6,12	2,60	4,52	1,92	2,36	4,64	4,48	4,08	15,12	7,00
	σ	2,13	1,32	2,77	1,08	1,47	1,47	2,10	1,89	5,56	2,18
	<i>Me</i>	7	3	4	2	2	5	5	4	15	7
	<i>Mo</i>	7	3	2	2	2	3	2	3,	12	5
U Манна-Уїтні		173,00	285,50	193,00	253,50	240,50	104,00	267,50	287,00	174,50	128,50
W Вілкоксона		498,00	610,50	518,00	578,50	565,50	429,00	592,50	612,00	499,50	453,50
Z		-2,735	-,537	-2,396	-1,195	-1,485	-4,120	-,896	-,503	-2,690	-3,613
Асимптотична значимість (2-стороння)		,006	,591	,017	,232	,137	,000	,370	,615	,007	,000

Примітка: Групи: 1 група – низький рівень індексу агресивності; 2 група – підвищений рівень індексу агресивності.

З метою вивчення основних особливостей агресивності в юнацькому віці розглянемо особливості прояву видів агресивності.

Як зазначено в таблиці 2.1 відмінності між групами з високим та низьким рівнями агресивності за шкалами «фізична агресія» ($p = 0,006$),

«роздратування» ($p = 0,017$), «підозрілість» ($p = 0$), «індекс агресивності» ($p = 0,007$), «індекс ворожості» ($p = 0$) відмінності спостерігаються на статистично значущому рівні.

Найбільш яскраво вираженими у групі з низьким рівнем прояву агресивності є прояви фізичної агресії ($M = 4,32$ S.D = 2,21), прояви вербальної агресії ($M = 4,24$ S.D = 1,51), почуття провини ($M = 4,22$ S.D = 2,20) і відмічаються на рівні вище середнього. На рівні нижче середнього спостерігаються показники шкал: непряма агресія ($M = 2,80$ S.D = 1,44), роздратування ($M = 2,80$ S.D = 0,96), підозрілість ($M = 2,48$ S.D = 1,53), негативізм ($M = 2,28$ S.D = 1,02) та образа ($M = 1,88$ S.D = 1,30).

Тобто у групі, що має низький рівень агресивності, переважають показники середніх значень в межах рівня нижче середнього.

Щодо групи з високим рівнем прояву агресивності найбільш яскраво вираженими є прояви фізичної агресії ($M = 6,12$ S.D = 2,13), підозрілість ($M = 4,64$ S.D = 1,47), роздратування ($M = 4,52$ S.D = 2,77), почуття провини ($M = 4,48$ S.D = 2,10) та прояви вербальної агресії ($M = 4,08$ S.D = 1,89) і відмічаються на рівні вище середнього. На рівні нижче середнього спостерігаються показники шкал: непряма агресія ($M = 2,60$ S.D = 1,32), образа ($M = 2,36$ S.D = 1,47) та негативізм ($M = 1,92$ S.D = 1,08).

Тобто у групі, що має високий рівень агресивності, переважають показники середніх значень в межах рівня вище середнього.

Для групи досліджуваних з проявом високого рівня агресивності характерним в більшій мірі є застосування фізичної сили щодо іншої людини; вербальний прояв негативних почуттів через крик, сварку, верещання, прокляття, погрози, лайки; негативізм готовність до збудження від найменших дрібниць, виявлення різкості, грубості та запальності.

Також спостерігається доволі значна відмінність між середніми значення індексів агресії та ворожості: на 4 одиниці за індексом агресії та більше, ніж 2 одиниці за індексом ворожості. Щодо окремих шкал, то за шкалами «фізична

агресія» та «роздратування» майже на 2 одиниці, за шкалою «підозрілість» більше 2 одиниць.

Порівняння середніх значень, Моди та Медіани показало, що майже за всіма шкалами (фізична, непряма, вербальна агресія, роздратування, негативізм, образа, індекс агресії) показники агресії групи, в яких виявлено низький рівень агресивності, середні значення є вищими, ніж показники Моди та Медіани. Це вказує на перевагу нижчих індивідуальних показників фізичної, непрямой, вербальної агресії, роздратування, негативізму, образи, індексу агресії. В той же час за шкалами «підозрілість» та «індекс ворожості» навпаки – середні значення є нижчими.

Тобто, у групі з низьким рівнем агресивності за показниками фізична, непряма, вербальна агресія, роздратування, негативізм, образа, індекс агресії індивідуальні показники є нижче середнього рівня агресії. За показниками підозрілості та індексу ворожості вище середнього рівня.

Щодо групи досліджуваних, в яких виявлено підвищений рівень агресивності за шкалами «роздратування», «образы», «вербальна агресія» середні значення є нижчими за Моду та Медіану, що вказує на вищі індивідуальні показники за зазначеними шкалами. Середні значення є вищими за показниками Моди та Медіани за такими шкалами, як «фізична агресія», «непряма агресія», «негативізм», «підозрілість», «почуття провини».

Тобто, у групі з високим рівнем агресивності за показниками вербальної агресії, роздратування, образи індивідуальні показники є вище середнього рівня агресії. За показниками фізичної агресії, непрямой агресії, негативізму, підозрілості, почуття провини є вищими за середній рівень.

Графічно ці відмінності представлено на рисунку 2.2.

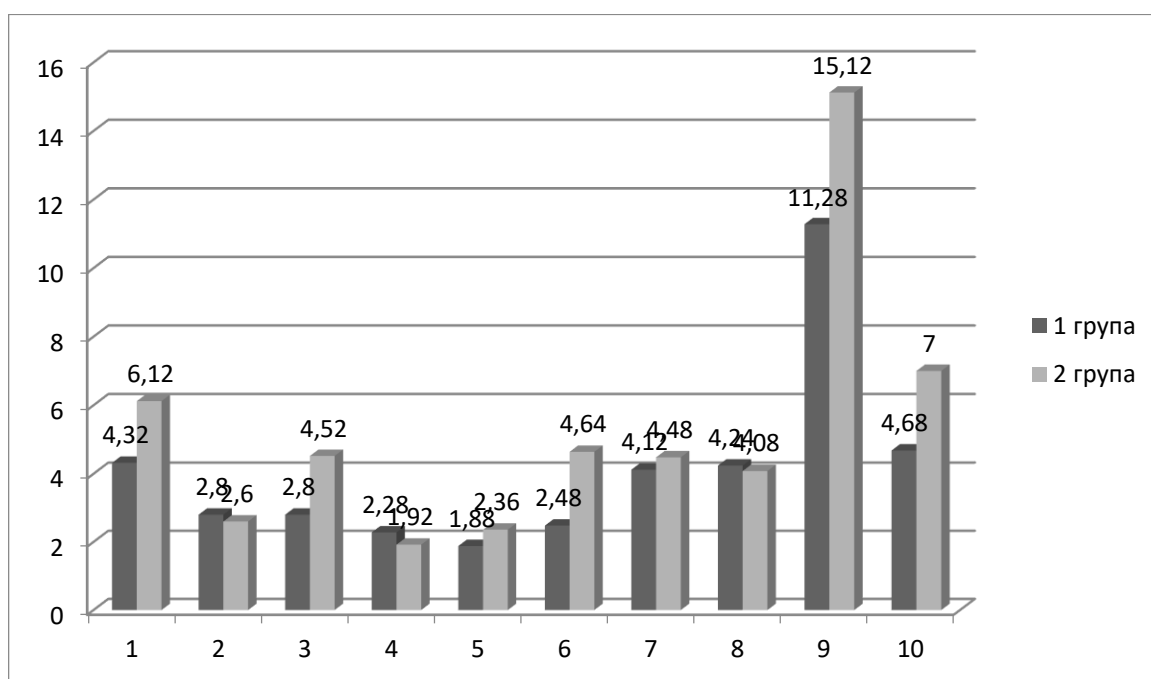

Рис. 2.2. Порівняння показників проявів агресії за опитувальником агресивності та ворожості А. Басса-А. Даркі

Примітка:

Групи: 1 група – низький рівень агресивності; 2 група – підвищений рівень агресивності;

Шкали: 1 – фізична агресія, 2 – непрямая агресія, 3 – роздратування, 4 – негативізм, 5 – образа, 6 – підозрілість, 7 – почуття провини, 8 – вербальна агресія, 9 – індекс агресивності, 10 – індекс ворожості.

Як зазначено на рисунку 2.2 візуально спостерігаються відмінності між групами з низьким та високим рівнем прояву агресивності за шкалами «фізична агресія», «роздратування», «підозрілість», «індекс агресивності», «індекс ворожості».

Тобто ці групи з різним проявом агресивності мають відмінності як за окремими шкалами «фізична агресія», «роздратування» та «підозрілість», так і за загальними індексами агресії та ворожості.

Далі представлено опис результатів діагностики самооцінки за експрес-діагностикою рівня самооцінки. За даним тестом визначається такі рівні: 0-10 б. – завищений, 11-29 б. – середній та більше 29 б. – занижений.

Числові результати представлено в таблиці 2.2.

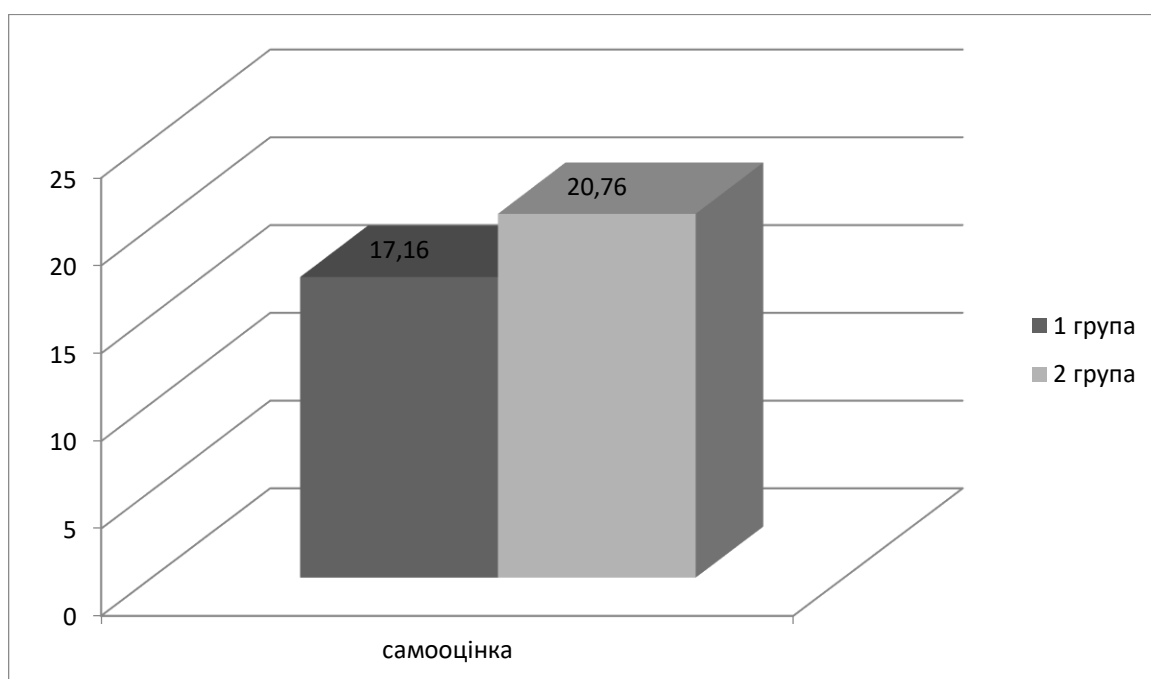
Таблиця 2.2.

**Порівняння показників самооцінки за експрес-діагностикою рівня
самооцінки**

		самооцінка
1 група	<i>M</i>	17,16
	σ	8,88
	Me	17
	Mo	8
2 група	<i>M</i>	20,76
	σ	12,64
	Me	17
	Mo	7
U Манна-Уїтні		264,500
W Вілкоксона		589,500
<i>Z</i>		-,933
Асимптотична значимість (2- стороння)		,351

Примітка: 1 група – низький рівень індексу агресії та ворожості; 2 група – підвищений рівень індексу агресії та ворожості.

Графічно результати представлено на рисунку 2.3.

Рис. 2.3. Порівняння показників самооцінки за експрес-діагностикою рівня самооцінки

Примітка: 1 група – низький рівень індексу агресії та ворожості; 2 група – підвищений рівень індексу агресії та ворожості.

Як зазначено в таблиці 2.2 та на рис. 2.3 візуально помітно відмінності між групами з високим та низьким рівнями агресивності за шкалою самооцінки, однак на статистичному рівні відмінностей не виявлено. Тобто ці групи рівні за проявами самооцінки. В той же час помічаємо, що Медіана та середнє значення показника самооцінки у групи із низьким рівнем агресивності знаходиться є рівними, в іншій групі – Медіана є нижчою за середнє значення. Показники груп знаходяться в межах середнього рівня, у групі з високим рівнем агресивності нижчі показники самооцінки.

Отже, у групі з високим рівнем агресивності спостерігається нижчий рівень самооцінки.

Також виміряно самооцінку за вербальною методикою самооцінки особистості. За даним тестом визначаються з такими рівнями самооцінки: 0-23 б. – високий, 26-45 б. – середній, 46-128 б. – низький.

Результати представлено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

**Порівняння показників самооцінки за вербальною методикою
самооцінки особистості**

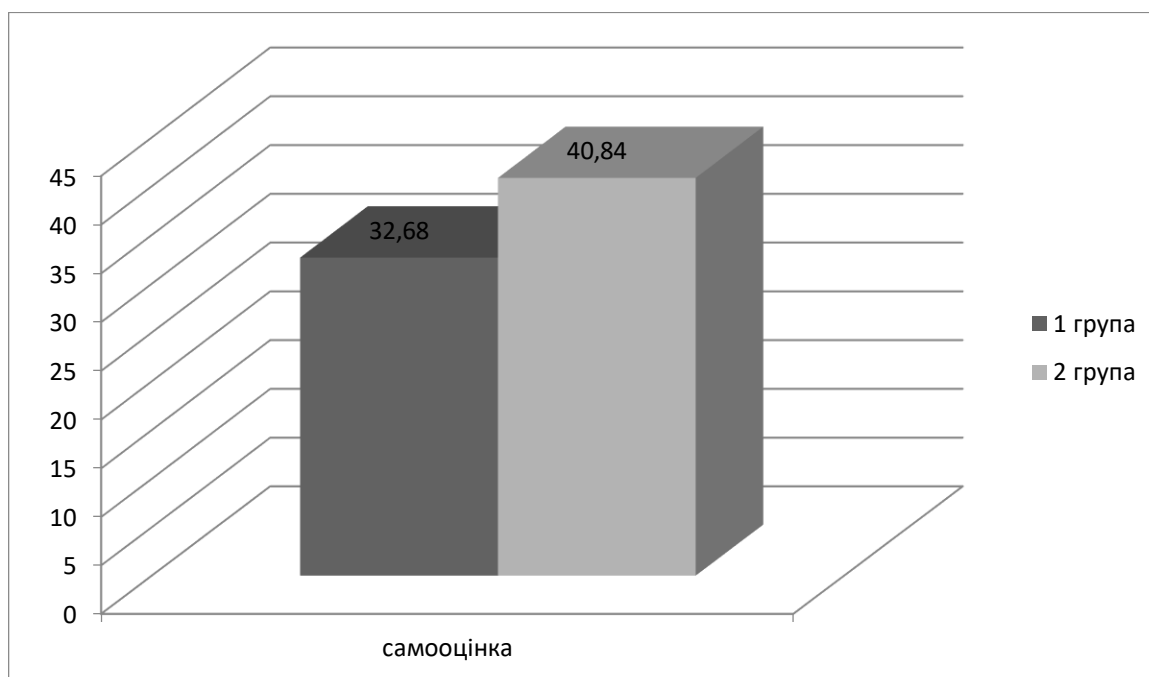
		самооцінка
1 група	<i>M</i>	32,68
	σ	8,89
	Me	31
	Mo	29
2 група	<i>M</i>	40,84
	σ	21,70
	Me	39
	Mo	22
U Манна-Уїтні		256,500
W Вілкоксона		581,500
<i>Z</i>		-1,087
Асимптотична значимість (2-стороння)		,277

Примітка:

Групи: 1 група – низький рівень індексу агресивності; 2 група – підвищений рівень агресивності.

Як зазначено в таблиці 2.3 відмінності між групами з високим та низьким рівнями агресивності за тестом вербальної самооцінки на статистичному рівні немає. Тобто ці групи рівні за проявами самооцінки. В той же час помічаємо, що середні значення, Медіана та Мода вербальної самооцінки у групи із високим рівнем агресивності є майже рівними, в іншій групі – середнє значення та Медіана є рівними, щодо Моды, то вона є значно нижчою за середнє значення.

Графічні результати представлено на рис. 2.4.

Рис. 2.4. Порівняння показників самооцінки за вербальною методикою самооцінки особистості.

Примітка: 1 група – низький рівень індексу агресивності; 2 група – підвищений рівень агресивності.

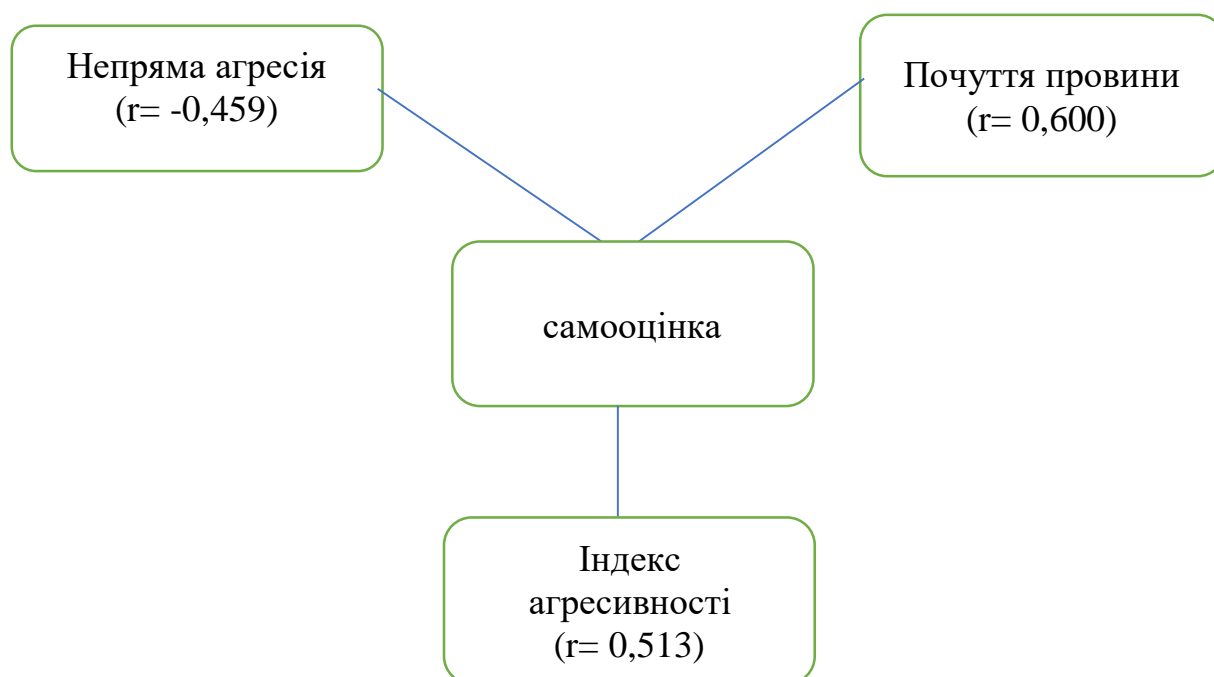
Отже, між групами з різним рівнем агресивності (високий та низький) виявлено відмінності між показниками шкал «фізична агресія», «роздратування», «підозрілість», а також за інтегральними шкалами «індекс агресивності» та «індекс ворожості». Відмінностей у прояві самооцінки не виявлено.

2.3. Аналіз взаємозв'язків агресії та самооцінки в осіб юнацького віку

Для визначення взаємозв'язків між агресією та самооцінкою в осіб юнацького віку застосовано кореляційний аналіз. Для аналізу ми опиралися на такі особливості: визначаються прямі та зворотні кореляційні зв'язки, високого, помітного, помірного та низького рівнів.

Було обраховано кореляційні зв'язки окремо для обох груп. Почнемо опис зв'язків групи з низьким рівнем агресивності. Результати кореляційного

аналізу шкал самооцінка (експрес-діагностика рівня самооцінки) та шкал агресивності представлено на рис. 2.5.

Рис. 2.5 Кореляційна плеяда агресивності та самооцінки групи досліджуваних з низьким рівнем агресивності.

Як зазначено на рисунку 2.5 у групі з низьким рівнем агресивності виявлено прямі та зворотні взаємозв'язки між агресією (шкалами агресивності) та самооцінкою.

Самооцінка та непряма агресія мають зворотній помірний кореляційний зв'язок ($r = -0,459$, $p = 0,002$). Тобто при піднятті показників самооцінки (зниження самооцінки за ключем методики) знижуються показники непрямої агресії. Тобто чим більше людина відчуває себе невпевнено, оцінює себе низько, тим менше вона буде проти інших людей застосовувати жарти, плітки, вибухи безпричинної люті (тупотіння ногами, крик тощо). І навпаки, підвищення непрямої агресії викликає зниження рівня самооцінки, позитивного сприйняття себе, своєї особистості, своєї діяльності, своєї поведінки, результати порівняння себе з іншими провокує зниження оцінки своєї особистості.

Самооцінка та почуття провини мають прямий помітний кореляційний зв'язок ($r= 0,600$, $p=0,002$). При піднятті показників самооцінки (зниження самооцінки за ключем методики) знижуються показники почуття провини. Тобто чим більше людина відчуває себе невпевнено, оцінює себе низько, тим більше буде сприймати оточуючих поганими та такими, які ініціюють взаєностосунки, що діють погано, безсовісно та зі злості. Підвищення почуття провини викликає підвищення самооцінки через те, що людина спів ставляє свої вчинки і приймає рішення, що вчиняє вона правильно, свою особистість оцінює як хорошу та позитивну.

Самооцінка та індекс агресивності мають прямий помітний кореляційний зв'язок ($r= 0,513$, $p=0,009$). При піднятті показників самооцінки (зниження самооцінки за ключем методики) знижуються показники агресивності. Тобто чим більше людина відчуває себе невпевнено, оцінює себе низько, тим більше у них будуть виявлятися агресивні прояви у поведінці та агресивність. Підвищення індексу агресивності в представників групи з низьким рівнем агресивності викликає підвищення самооцінки, адже чим більше людина впевнена у собі, у тому, що вона робить все добре, добре вчиняє з іншими, тим вищою у неї є самооцінка. А агресивність – це використання наполегливості, напору, впертості особистістю.

Отже, у групі з низьким рівнем агресивності виявлено взаємозалежності між самооцінкою та непрямую агресією, між самооцінкою та почуттям провини, між самооцінкою та індексом агресивності.

Далі ми зосередимося на представлені іншої групи, яка демонструє інший рівень агресивності, а саме високий рівень. Так само ми опиралися на такі особливості кореляційних взаємозв'язків: визначаються прямі та зворотні кореляційні зв'язки, високого, помітного, помірного та низького рівнів.

Результати кореляційного аналізу групи з високим рівнем агресивності шкал самооцінка (експрес-діагностика рівня самооцінки) та шкал агресивності представлено на рис. 2.6.

Рис. 2.6 Кореляційна плеяда агресивності та самооцінки групи досліджуваних з високим рівнем агресивності.

Як зазначено на рисунку 2.6 виявлено взаємозв'язки між самооцінкою та шкалами агресивності.

Самооцінка та фізична агресія мають прямий помітний кореляційний зв'язок ($r= 0,511$, $p=0,009$). При піднятті показників самооцінки (зниження самооцінки за ключем методики) підвищуються показники фізичної агресії. Тобто чим більше людина відчуває себе невпевнено, оцінює себе низько, тим більше вона буде застосовувати фізичну силу проти інших людей. Також з підвищенням фізичної агресії знижуватиметься рівень самооцінки.

Самооцінка та роздратування мають прямий помітний кореляційний зв'язок ($r= 0,552$, $p=0,004$). При піднятті показників самооцінки (зниження самооцінки за ключем методики) підвищуються показники почуття провини. Тобто чим більше людина відчуває себе невпевнено, оцінює себе низько, тим

більше буде у них буде виявлятися готовність збуджуватися від найменших дрібниць, виявляти різкість, грубість та запальність.

Самооцінка та почуття провини мають прямий помітний кореляційний зв'язок ($r= 0,534$, $p=0,006$). При піднятті показників самооцінки (зниження самооцінки за ключем методики) знижуються показники почуття провини. Тобто чим більше людина відчуває себе невпевнено, оцінює себе низько, тим більше буде сприймати оточуючих поганими та такими, які ініціюють взаєностосунки, що діють погано, безсовісно та зі злості. Підвищення почуття провини викликає підвищення самооцінки через те, що людина спів ставляє свої вчинки і приймає рішення, що вчиняє вона правильно, свою особистість оцінює як хорошу та позитивну.

Самооцінка та індекс агресивності мають прямий помітний кореляційний зв'язок ($r= 0,673$, $p=0$). При піднятті показників самооцінки (зниження самооцінки за ключем методики) знижуються показники агресивності. Тобто чим більше людина відчуває себе невпевнено, оцінює себе низько, тим більше у них будуть виявлятися агресивні прояви у поведінці та агресивність. Підвищення індексу агресивності в представників групи з низьким рівнем агресивності викликає підвищення самооцінки, адже чим більше людина впевнена у собі, у тому, що вона робить все добре, добре вчиняє з іншими, тим вищою у неї є самооцінка. А агресивність – це використання наполегливості, напорю, впертості особистістю.

Отже, в групі з високим рівнем агресивності виявлено взаємозалежності між самооцінкою та фізичною агресією, між самооцінкою та роздратуванням, між самооцінкою та почуттям провини, між самооцінкою та індексом агресії в юнаків.

Таким чином, у групі з низьким рівнем агресивності виявлено взаємозалежності між самооцінкою та непрямую агресією, почуттям провини та індексом агресивності. А в групі з високим рівнем агресивності виявлено взаємозалежності між самооцінкою та фізичною агресією, роздратуванням, почуттям провини та індексом агресивності.

Висновки до розділу 2

В результаті емпіричного дослідження визначено:

Застосовано методики дослідження взаємозв'язків агресивності та самооцінки в осіб юнацького віку: анкета, опитувальник агресивності та ворожості Басса-Даркі, тест агресивності (опитувальник Л.Г. Почебут), експрес-діагностика рівня самооцінки та вербальна методика самооцінки особистості.

В опитуванні взяли участь студенти Львівського державного університету внутрішніх справ в кількості 50 осіб, з них 25 дівчат та 25 хлопців. Це були досліджувані віком від 18 до 22 років (з них 26% досліджуваних віком 18 років, 20% – 19 років, 18% – 20 років, 20% – 21 рік, 16% – 2 роки).

За тестом агресивності (опитувальник Л.Г. Почебут) серед опитаних визначено 38% досліджуваних виявляють високий рівень тривожності, 22% – середній рівень та 40% осіб – низький.

За опитувальником агресивності та ворожості А. Басса-А. Даркі визначено відмінності між групами з високим та низьким рівнями прояву агресивності за шкалами «фізична агресія», «роздратування», «підозрілість», «індекс агресивності», «індекс ворожості» на статистично значущому рівні.

Найбільш яскраво вираженими у групі з низьким рівнем прояву агресії та ворожості є прояви фізичної агресії, прояви вербальної агресії та почуття провини та відмічаються на рівні вище середнього. На рівні нижче середнього спостерігаються показники шкал: непряма агресія, роздратування, підозрілість, негативізм та образа. Тобто у групі, що має низький рівень агресії та ворожості, переважають показники середніх значень в межах рівня нижче середнього.

Щодо групи з високим рівнем прояву агресії та ворожості найбільш яскраво вираженими є прояви фізичної агресії, підозрілість, роздратування, почуття провини та прояви вербальної агресії та відмічаються на рівні вище середнього. На рівні нижче середнього спостерігаються показники шкал: непряма агресія, образа та негативізм. Тобто у групі, що має високий рівень

агресії та ворожості, переважають показники середніх значень в межах рівня вище середнього.

За експрес-тестом та вербальною методикою самооцінки особистості не спостерігаються відмінності у самооцінці між групами з різним рівнем агресивності на статистичному рівні.

Отже, між групами з різним рівнем агресивності виявлено відмінності між показниками фізичної агресії, роздратування, підозрливості, а також за інтегральними шкалами індексу агресивності та індексу ворожості.

За кореляційним аналізом виявлено взаємозалежності між агресією та самооцінкою:

- у групі з низьким рівнем агресивності визначено між самооцінкою та непрямою агресією, почуттям провини та індексом агресивності;

- у групі з високим рівнем агресивності визначено між самооцінкою та фізичною агресією, роздратуванням, почуттям провини та індексом агресивності.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній бакалаврській роботі на основі наукових розвідок вчених розкрито сутність агресії та самооцінки особистості, висвітлено особливості агресії та самооцінки в юнацькому віці та емпірично досліджено особливості взаємозв'язку агресії та самооцінки в осіб юнацького віку.

В результаті теоретичного аналізу визначено, що зараз розрізняють поняття «агресія» (дія) та «агресивність» (особистісна риса, що виявляється в готовності до проявів агресії у поведінці). Виділяють два основних типи агресивної поведінки: конструктивна агресія та деструктивна агресія.

Визначено, що у сучасній літературі досліджується самооцінка та агресія в різновіковому розрізі, в тому числі юнацькому віці. Так, досліджується взаємозв'язок самооцінки та конфліктності (в тому числі і агресивності), провокування агресивної поведінки через психологічні особливості особистості, психологічна структура агресивності студентів, основні форми агресивності та особистісні особливості студентів (на індивідуальному рівні та на рівні соціальної групи), чинники соціальних страхів студентів та психічних станів (тривожність, фрустрація, агресія, ригідність, самотність, емоційна нестійкість), рівень суб'єктивного відчуття самотності, емоційної нестійкості та рівня самооцінки, агресивну поведінку за такими проявами, як стиль реагування у конфлікті та рівень прояву різних форм агресивності у сучасної молоді.

Емпіричного досліджено взаємозв'язок агресії та самооцінки в осіб юнацького віку.

Визначено за тестом агресивності (опитувальник Л.Г. Почебут) серед опитаних визначено 38% досліджуваних виявляють високий рівень тривожності, 22% – середній рівень та 40% осіб – низький.

За опитувальником агресивності та ворожості А. Басса-А. Даркі визначено відмінності між групами з високим та низьким рівнями прояву

агресивності за шкалами «фізична агресія», «роздратування», «підозрілість», «індекс агресивності», «індекс ворожості» на статистично значущому рівні.

Найбільш яскраво вираженими у групі з низьким рівнем прояву агресії та ворожості є прояви фізичної агресії, прояви вербальної агресії та почуття провини та відмічаються на рівні вище середнього. На рівні нижче середнього спостерігаються показники шкал: непряма агресія, роздратування, підозрілість, негативізм та образа. Тобто у групі, що має низький рівень агресії та ворожості, переважають показники середніх значень в межах рівня нижче середнього.

Щодо групи з високим рівнем прояву агресії та ворожості найбільш яскраво вираженими є прояви фізичної агресії, підозрілість, роздратування, почуття провини та прояви вербальної агресії та відмічаються на рівні вище середнього. На рівні нижче середнього спостерігаються показники шкал: непряма агресія, образа та негативізм. Тобто у групі, що має високий рівень агресії та ворожості, переважають показники середніх значень в межах рівня вище середнього.

За експрес-тестом та вербальною методикою самооцінки особистості не спостерігаються відмінності у самооцінці між групами з різним рівнем агресивності на статистичному рівні.

Отже, між групами з різним рівнем агресивності виявлено відмінності між показниками фізичної агресії, роздратування, підозрілості, а також за інтегральними шкалами індексу агресивності та індексу ворожості.

За кореляційним аналізом виявлено взаємозалежності між агресією та самооцінкою:

- у групі з низьким рівнем агресивності визначено між самооцінкою та непрямою агресією, почуттям провини та індексом агресивності;

- у групі з високим рівнем агресивності визначено між самооцінкою та фізичною агресією, роздратуванням, почуттям провини та індексом агресивності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Ю. В. Психологія розвитку : навч. посібник. 2015. 236 с.
2. Астремська І. В., Жайворонок Ю. Г. Теоретичні аспекти проблеми дослідження агресивної поведінки особистості. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Соціологія. 2013. Т. 225. Вип. 213. С. 111–115.
3. Бабаян Ю., Тимченко Н. Особливості формування самооцінки молодшого школяра. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. 2014. Вип. 2.12. С. 26–30. (Серія «Психологічні науки»).
4. Березовська Л. Самооцінка студентів, що поєднують навчання та роботу. Вчені записки університету «КРОК», 2022, № 3(67), с. 153–160. URL: <https://snku.krok.edu.ua/index.php/vcheni-zapiski-universitetu-krok/article/view/531/561>
5. Боришевський М. Й. Дорога до себе : монографія. К.: Академвидав, 2010. 416 с.
6. Бутузова Л.П., Сидоренко Н.І. Особливості самооцінки студентів на різних етапах первинної професіоналізації. Науковий вісник ХДУ, Серія Психологічні науки, №2, 2019. С. 44-50.
7. Варій М. Й. Загальна психологія: для студентів психології та педагогіки. / М. Й. Варій. К.: Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
8. Войтко В.І. Психологічний словник К.: Вища школа, 2002. 294 с.
9. Волобуєв М.І. Самооцінка та ефективність діяльності працівників. Інвестиції: практика та досвід. 2019. № 18. С. 27–30. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/18_2019/7.pdf
10. Вольнова Л., Щербій В. Гендерні відмінності вияву агресивної поведінки особистістю юнацького віку в умовах пандемії. / Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. Випуск 17 (62). 2022.

11. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. – Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб. і доповн. К., 2016. 188 с.
12. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. – Ч. II. Практична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. – К., 2016. – 193 с.
13. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» 2016. № 3 (30). С. 117-134.
14. Гребенюк М. О. Щодо розмежування понять деструктивної, агресивної та девіантної поведінки. Актуальні проблеми держави і права. 2014. Вип. 71. С. 362-367.
15. Грибок О. П. Психологічні особливості конфліктної поведінки студентів вищих навчальних закладів. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2012. Вип. 14. С. 112–119.
16. Гринечко А. Я. Співвідношення рівнів тривожності та самооцінки сучасної молоді / А. Гринечко // Молодіжна політика: проблеми та перспективи : зб. матер. VI міжнар. наук.-практ. конф., Дрогобич, 15-16 травня 2009 р. / наук. ред. С. А. Щудло. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2009. С. 272-276.
17. Дерєка Т., Лященко В., Туманова В., Гацко О. Психологічні особливості студентів закладів освіти. Педагогічний процес: теорія і практика (3). с. 7-15.
18. Дідух М.М. Проблеми й основні напрями адаптації студентів до умов навчання в закладах вищої освіти. Юридична психологія. 2019. № 2 (25). С. 61–69.
19. Дроздов О. Ю., Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень. Соціальна психологія. 2006. №1 (15). С.43-49.

20. Експрес-діагностика рівня самооцінки – Режим доступу: <https://vseosvita.ua/test/metodyka-ekspres-diahnostyka-rivnia-samootsinky-2766005.html>
21. Єрмоленко М.В. Особливості самооцінки та її вплив на прояви агресивної поведінки у підлітковому віці. Актуальні проблеми психології в закладах освіти. 2, (Чер 2022), 2022. С. 154–159.
22. Заміщак М. І. Психологічні умови становлення моральної самооцінки молодших школярів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Дрогобич, 2014. 268 с
23. Зам'ятіна М.В. Психологічна структура агресивності студентів ВНЗ. Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. пр./ ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ. Харків: НТУ «ХПІ», 2012. Вип. 30–31 (34–35). С. 385–392.
24. Казміренко Л. І., Тужеляк Н. М. Проблема агресії як соціального феномену в юридико-психологічному дискурсі. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2011. Вип. 4. С. 444-453.
25. Калюжна Є., Шевергіна М. Вплив самооцінки особистості на її академічну успішність у молодшому шкільному віці. Молодий вчений. 2016. № 5 (32). С. 559-563.
26. Камінська О. В. Вплив особливостей самовідношення особистості на успішність її соціалізації. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. пр. / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. К.: Міленіум, 2011. Вип. 12. С. 43–51.
27. Камінська О. В. Гендерні особливості формування самовідношення в юнацькому віці: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.05 соц. психологія; психологія соц. роботи. Інститут соціальної та політичної психології АПН України. К., 2008. 24 с.

28. Качинська А. Чинники впливу на розвиток самоставлення у підлітковому віці. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2013. № 8-9 (15-16). С. 105-107.
29. Качмар О. Особливості прояву агресії в підлітковому віці та способи її профілактики й подолання. Науковий вісник. Серія «Філософія». Харків: ХНПУ, 2017. Вип.48 (частина II). С. 150-162.
30. Кириченко Р.В. Дослідження проблеми агресивної поведінки сучасної молоді. / Scientific Journal Virtus, July № 15, 2017. С. 51-54
31. Коломієць О. Агресивність особистості: етіологічний і екзистенціальний контекст. Вісник Інституту розвитку дитини. Серія : Філософія, педагогіка, психологія : зб. наук. пр. К. : Вид-во НПУ ім. В. П. Драгоманова, 2012. № 21. С. 41–46.
32. Котлова Л.О., Тичина І.М., Шикирава Н.М. Статеві відмінності самооцінки та мотивації навчання студентів. Габітус. 2022. Випуск 34. С. 47–51. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/33851/1/7.pdf>
33. Кравчук С.Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: дис. ... канд. психол. наук / С.Л. Кравчук. К., 2002. – 210 с.
34. Лапій Х., Марковець Л. Основні форми агресивності і особистісні особливості студентів: динаміка взаємодії. Збірник наукових праць Проблеми сучасної психології, 1(6). 2019. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2009-6.%p>
35. Легенька Ю. В., Шукалюк Г. П. Дослідження зв'язку мотивації досягнення та самооцінки учнів ПТНЗ. Сучасна освіта і наука в Україні: традиції та інновації. – Одеса : ГО «ІОМП», 2015. . 90-97.
36. Ломова Т. Психологічні особливості агресивної поведінки старшокласників та її корекція в процесі навчальної діяльності : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Одеса, 2009. 23 с.
37. Мединська Ю. Агресивна дитина: зрозуміти, щоб допомогти. Психологія і суспільство. 2002. №1. С. 107-118.

- 38.Мельничук С.К. Психологічні особливості становлення видів упевненості в собі у юнацькому віці. Наука і освіта. 2017. №9. С.42-47.
- 39.Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: Збірник практичних матеріалів. Київ, 2020. 132с.
- 40.Михайлов В. О. Агресивна поведінка та злочинність, її види і тенденції на сучасному етапі. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2015. Вип. 3/4 (27/28). С. 138-143.
- 41.Мішечкіна М. Є. Онтогенетичний вимір упевненості в собі як соціально значущої якості. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини [гол. ред. : Мартинюк М. Т.]. Умань : ПП Жовтий, 2010. Ч. 4. С. 185-193.
- 42.Оникійчук О., Фальковська Л. Зв'язок рівня самооцінки та агресивності у підлітковому віці. Психологічні дослідження: наукові праці викладачів та студентів соціально-психологічного факультету. 2016. Вип. 8. – С. 109–111
- 43.Павелків В. Р. Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки в підлітковому віці. Проблеми сучасної психології. 2015. Вип. 30. – С. 483–494.
- 44.Пасічник Н.С., Сидоренко Ю.В. Особливості формування самооцінки в умовах соціально-психологічної адаптації студентів-першокурсників. Габітус. 2020. Випуск 19. С. 181–184 URL: <http://habitus.od.ua/journals/2020/19-2020/33.pdf>
- 45.Петрова А.С. Комплекс чинників соціальних страхів студентів. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. 2014. Том. X. Вип. 26. С. 611-621.
- 46.Петрунько О. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіа середовищі. Полтава: ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс», 2010. 480 с.

- 47.Пирлик М.А. Структурно-динамічна модель самооцінки. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2013. Вип. 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_5_44
- 48.Попелюшко Р. П. Психологічні умови подолання негативної самооцінки в юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2008 18 с.
- 49.Попович І. С. Психологічні виміри соціальних очікувань особистості: монографія. Херсон: ПАТ «ХМД», 2017. 504 с.
- 50.Попович І. С. Самооцінка як критерій соціально-психологічних очікувань. Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. К.: «ГНОЗІС», 2010. Т. 12, ч. 3. С. 326-333.
- 51.Практикум із загальної психології /за ред. Пошукової Т. Г. К.: Тво «Знання», КОО, 2006. 206 с.
- 52.Пухно С.В. Самооцінка студентів закладів вищої освіти як чинник успішності навчання. Слобожанський науковий вісник. Серія Психологія, випуск 2, 2023. С. 35-39
- 53.Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасека О. В. Загальна психологія: навчальний посібник. Центр навчальної літератури, 2019. 296 с.
- 54.Сергеєнкова О. П. Вікова психологія: навчальний посібник. ЦУЛ,2019. 376с.
- 55.Сидоренко О.Б. Практикум з вікової та педагогічної психології : навчальний посібник для студентів подвійних спеціальностей з психологією. НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. 262 с.
- 56.Скрипченко О., Долінська Л., Огороднійчук З. Загальна психологія: Навчальний посібник. За ред. О.Скрипченко, Л.Долінська, З. Огороднійчук та ін. — К.: «А.П.Н.»,1999. 463 с
- 57.Слободянюк А.О., Гречановська О.В. Самооцінка та її вплив на професійне майбутнє випускників ВНЗ. Матеріали XLVII науково-

- технічної конференції підрозділів ВНТУ. Вінниця, 14–23 березня 2018 р.
URL: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2018/paper/view/4175./3430>
58. Смітанка В. Психологічний аналіз самооцінки у наукових дослідженнях зарубіжних та вітчизняних вчених. Наука. Освіта. Молодь : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. 2016. Ч. 2. С. 168–170. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/stud_konferenzia/2016_2/62.pdf
59. Співак Л.М. Особливості становлення самооцінки власного національного «Я» у студентської молоді. Психологія: реальність і перспективи. 2018. Випуск 11. С. 134–139. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/762508.pdf>
60. Столярчук О. А. Вплив сім'ї на формування самооцінки дитини. «Розвиток особистості в умовах трансформаційного суспільства» : матер. міжнар. наук.-практ. конф., 13 грудня 2012 р., Київ. К., 2012. С. 423-426.
61. Товт В.В. Психологічні особливості проявів агресивності в юнацькому віці. Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія Психологія. Вип. 2., 2021. С. 28-32.
62. Третьяков С. П. Особистісно-ситуаційна детермінація агресивної поведінки людини : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01. К., 2005. 20 с.
63. Усейнова Ф. Е. Емпіричне дослідження самооцінки в підлітковому віці. Інсайт: психологічні виміри суспільства : наук. журн. / ред. кол. І.С. Попович, С. І. Бабатіна, І. Р. Крупник та ін. Херсон : ВД «Гельветика», 2019. Вип. 1(16). С. 281-282.
64. Усейнова Ф. Е. Самооцінка як важлива складова самовиховання підлітків. Інсайт: психологічні виміри суспільства : наук. журн./ ред. кол. І.С. Попович, С.І. Бабатіна, І.Р. Крупник та ін. Херсон: ВД «Гельветика», 2019. Вип. 1(16). С. 281-282.

65. Федоренко А.Ф., Сидоренко О.Б. Психологічні особливості прояву агресивності та її змістовне наповнення в юнацькому віці. International scientific and practical conference. Wloclawek, Republic of Poland, February 26–27, 2021. С. 31-35
66. Федух І.С. Психологічні особливості проявів агресивності в ранньому юнацькому віці. : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 К., 2007. 21 с.
67. Френдзюк О. М. Самооцінка на шляху до життєвого успіху студентської молоді. Педагогіка. Education Science and Education, 2017, Issue 6 179
68. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с.
69. Хоменко К. В. Теоретичний аналіз підходів до вивчення проблеми самовідношення у юнацькому віці // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету : збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2012 рік, 9-10 лютого 2013 року / укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. С. 192–194.
70. Baumeister, R. F., Campbell, J. D., Krueger, J. I., & Vohs, K. D. (2003). Does high self-esteem cause better performance, interpersonal success, happiness, or healthier lifestyles? *Psychological Science in the Public Interest*, 4, 1-44.
71. Corwyn, R.F. (2000). The factor structure of global self-esteem among adolescents and adults. *Journal of Research in Personality*, 34, 357-379.
72. Demo, D. H., Small, S. A. & Savin-Williams, R. C. (1987) Family Relations and the Self-Esteem of Adolescents and Their Parents. *Journal of Marriage and Family* Vol. 49, No. 4, pp. 705-715.
73. Pickhardt, C. E. (2010) Adolescence and Self-Esteem Teach adolescents how to maintain healthy self-esteem. <https://www.psychologytoday.com/blog/survivingyour-childs-adolescence/201009/adolescence-and-self-estee>
74. Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.